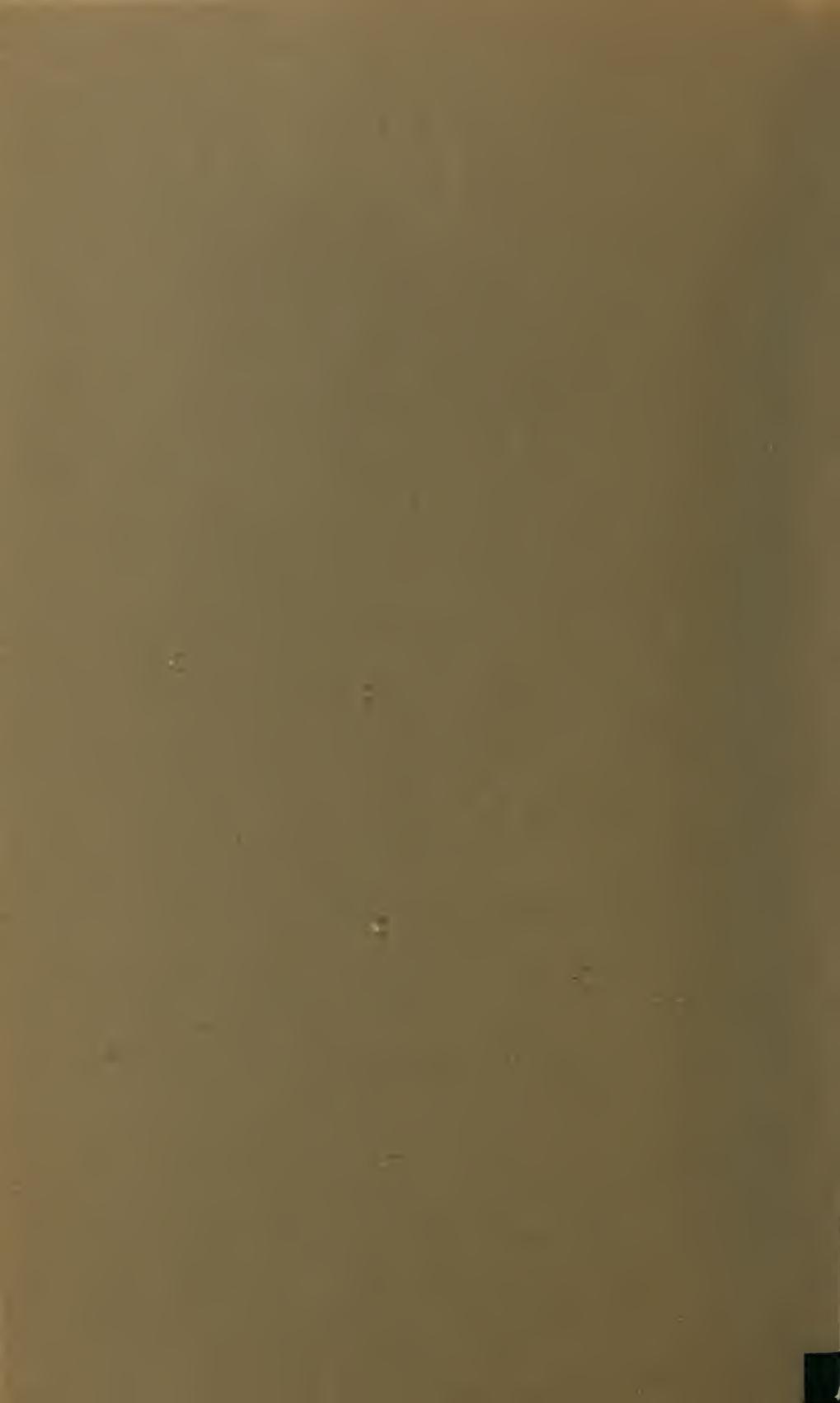

3 1761 07967854 6

Gangesa
Tattvacintamani-didhiti-
vivrti

132
78 G3
19 - 0
V. -
Pt. 7

V. 1

PT. 7

BIBLIOTHECA INDICA :

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES. No. 1338

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

SIR WILLIAM JONES

MDCCXLVI-MDCCXCIV

B
132
N 863
1910
V. I
PT. 7

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAG'SA,

Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME I. FASCICULUS VII.

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane.

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.

1912.

चीरम्बा-रस्कृत-प्रस्तवालय

पो० दाक्षम नं० ८, बनारस-१

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

No. 1, PARK STREET, CACUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MR. BERNARD QUARITCH,
11, GRAFTON STREET, NEW BOND STREET, LONDON, W., AND MR. OTTO
HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied.—some
of the Fasiculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series

		Rs.	1	14
Advaitachintā Kaustubha, Fase. 1-3 @/10/ each	...			
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fase. 1-5 ; Vol. II, Fase. 1-5 ; Vol. III, Fase. 1-5, Vol. IV, Fase. 1-8 @/10/ each	...		14	6
Aitereya Lochna,		2	0
Amarkoṣha, Fase. 1		2	0
*Anu Bhāṣhya, Fase. 2-5 @/10/ each	...		2	8
Anumana Didhiti Prasārī, Fase. 1 @/10/-	...		1	4
Āśṭāśaṅsi Prajñāpāramitā, Fase. 1-6 @/10/ each	...		3	12
Atmatattviveka, Fase. I,		0	10
Āgavavaidyaka, Fase. 1-5 @/10/ each	...		3	2
Avadāna Kalpalatā, (Sāns. and Tibetan) Vol. I, Fase. 1-10 ; Vol. II, Fase. 1-10 @/1/ each	...		20	0
Bālām Bhatī, Vol. I, Fase. 1-2, Vol. II, Fase. 1 @/10/ each	...		1	14
Baudhāyanā Śrauta Sūtra, Fase. 1-3 Vol. II, Fase 1-5 @/10/ each	...		5	0
Blāśavṛity	...		0	10
Bhāṭṭa Dipikā Vol. I, Fase. 1-6 ; Vol. 2, Fase. 1, @/10 each	...		4	6
Baudhastotrāsaṅgraha	...		2	0
Bṛhaddēvatā Fase. 1-4 @/10/ each	...		2	8
Bṛhaddharma Purāṇa Fase. 1-6 @/10/ each	...		3	12
Bodhiāryavātara of Ķāntideva, Fase. 1-6 @/10/ each	...		3	12
Cri Cantinatha Charita, Fase. 1-3		1	14
Qataduṣaṇī, Fase. 1-2 @/10/ each	...		1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fase. 1-4 @ 2/ each	...		8	0
Qatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fase. 1-7, Vol. II, Fase. 1-5, Vol. III, Fase. 1-7 Vol. V, Fase. 1-4 @/10/ each	...		14	6
Ditto Vol. VI, Fase. 1-3 @ 1/4/ each	...		3	2
Ditto Vol. VII, Fase. 1-5 @/10/	...		3	2
Ditto Vol. IX, Fase. 1-2		1	4
Qataśaṅsi Prajñāpāramitā Part. I, Fase. 1-17 @/10/ each	...		10	10
*Caturvarga Chintāmaṇi, Vol. II, Fase. 1-25 ; Vol. III. Part I, Fase. 1-18. Part II, Fase. 1-10. Vol. IV, Fase. 1-6 @/10/ each	...		36	14
Ditto Vol. IV, Fase. 7-8, @ 1/4/ each	...		2	8
Ditto Vol. IV, Fase. 9-10 @/10/	...		1	4
Qlockavartika, (English) Fase. 1-7 @ 1/4/ each	...		8	12
*Qrauta Sūtra of Ķāṅkhāyana, Vol. I, Fase. 1-7 ; Vol. II, Fase. 1-4 ; Vol. III, Fase. 1-4 ; Vol 4, Fase. 1 @/10/ each	...		10	0
Qri Bhāṣyam, Fase. 1-3 @/10/ each	...		1	14
Dāna Kriyā Kaumudi, Fase. 1-2 @/10/ each	...		1	4
Gadadhara Paddhati Kālaśāra Vol. I, Fase. 1-7 @/10/ each	...		4	6
Ditto Āchārasāraḥ Vol. II, Fase. 1-4 @/10/ each	...		3	2
Gobhiliya Grihya Sutra, Vol. I, @/10/ each	...		3	2
Ditto Vol. II, Fase. 1-2 @ 1/4/ each	...		2	8
Ditto (Appendix) Gobhila Parisista	...		2	0
Ditto Grihya Sangraha	...		0	10
Haralata		1	14
Karmapradipī, Fase. I		1	4
Kāla Viṣeṣa, Fase. 1-7 @/10/ each	...		4	6
Kātantra, Fase. 1-6 @/12/ each	...		4	8
*Kūrma Purāṇa, Fase. 3-9 @/10/ each	...		5	10
Kiranavali, Fase. 1-2 @/10/ each	...		1	4
Madana Pārijāta, Fase. 1-11 @/10/ each	...		6	14
Mahā-bhāṣya-pradipōdyāta, Vol. I, Fase. 1-9 ; Vol. II, Fase. 1-12 Vol. III, Fase. 1-10 @/10/ each	...		19	6
Ditto Vol. IV, fase. 1 @ 1/4	...		2	8
Manuṣikā Sangraha, Fase. 1-3 @/10/ each	...		1	14
Mārkandeya Purāṇa, (English) Fase. 1-9 @ 1/- each	...		9	0
*Mimāṁsa Darçana, Fase. 10-19 @/10/ each	...		6	4
*Mugdhabodha Vyakarana, Fase. 1-4 @/10/ each	...		2	8

केवल संसर्गीभावत्वलाभायैवात्यन्तपदमिति दर्शयति, 'संसर्गीभावेति,
 'तस्य' अत्यन्तपदस्य, अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्यासिं परिहर्तुमाह,
 'विरहपदस्येति, 'तज्ज्ञानेति तदन्वितं अभावान्वितं यज्ज्ञानं तव-
 तिबन्धकज्ञानविषयार्थकत्वात् इत्यर्थः, अभावान्वये उपलक्षण-
 ज्ञानप्रभूतीनामेव विरहपदार्थवटकत्वं बोध्यम्, तेन नाभावपद-
 वैर्यर्थम् । एव तदभावयहप्रतिबन्धकयहविषयत्वमेव तदभाव-
 प्रतियोगित्वमिति फलितं एतज्ञान्योन्याभावप्रतियोगित्वसाधारण-
 मेवेत्याह, 'प्रतिबन्धाति हीति, प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रति-
 योगिप्रकारकनिश्चयस्याभावधीप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रति-
 बन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं तदा प्रतियोगित्वान्तर-
 प्रवेशादनवस्था इत्यतस्तदन्यथा निर्बक्ति, 'प्रतिबन्धकत्वच्छेति,
 'अत्र' प्रतियोगितालक्षणे, अभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपि भिन्न-
 कालावच्छेदेन एकत्रात्मनि एकक्षणावच्छेदेन च विभिन्नात्मनि-
 वर्त्तमानत्वात् 'एककालावच्छेदेन एकवेति, कालपदं चक्षणपरं,
 तेन स्थूलकालावच्छेदेन तयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न ज्ञतिः ।
 अत एकवेत्यनतिप्रयोजनकं, अभावज्ञानाधिकरणचक्षणावच्छेदेन
 तच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानस्यासंग्रहेऽपि तज्ज्ञानाधिकरणचक्षणा-
 वृत्तियत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । न
 च कालमात्रस्यैव परमेश्वरौयाभावज्ञानाधिकरणतया अभावज्ञाना-
 धिकरणचक्षणावृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावज्ञानावच्छेदक-
 चक्षणावच्छिवृत्तिकान्यत्वरूपस्य एककालावच्छेदेनावर्त्तमानत्वस्य
 निवेशे नित्यस्य भगवज्ञानस्य कालविशेषानवच्छिन्नतया सर्वत्र

प्रतियोगिज्ञाने ताटुशब्दत्तिकत्वानियमात् । घटाद्यभावज्ञानाद्य-
 वच्छेदकत्त्वानवच्छन्नपटादिज्ञानव्यक्तिमादायातिप्रसङ्गसु एक-
 क्त्वावच्छेदेन घटाद्यभावज्ञानाधिकरणवत्तिपटादिज्ञानस्यापि सत्त्वे-
 नातिप्रसङ्गवदभावपदस्य स्वाभावपरतयैव वारणीय इत्यवधेयम् ।
 न चैवं सति एकत्त्वावच्छन्नत्वं परित्यज्य एकाधिकरणावृत्तित्व-
 निवेशनापि निर्ब्राह्मसम्भवः एकपुरुषीयघटाद्यभावज्ञानव्यधि-
 करणपुरुषान्तरोयघटादिज्ञानमादायैव घटादौ तदभावप्रतियोगि-
 त्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । अभावज्ञानस्य हि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैव
 निवेशन्न तत्तद्वर्त्तिकत्वादिना तथाच घटाद्यभावज्ञानव्यधिकरण-
 घटादिज्ञानमेव दुर्लभं सर्वेषामेवाल्मनां कदाचिद्दृघटाद्यभावज्ञानव-
 च्छात् इत्येकत्त्वावच्छन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न च तदधिकर-
 णावृत्तित्वशरीरे प्रतियोगितायां तदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छन्नत्व-
 निवेशनमफलं तदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावनिवेशना-
 म्युपपत्तेः घटाभावज्ञानवद्वत्तिपटादिज्ञाने तद्वृत्तित्वप्रतियोगि-
 कतद्विशेषाभावादिसत्त्वेऽपि स्वाभावस्य निवेशनीयतया अति-
 प्रसङ्गानवकाशात् तथाच घटादिज्ञाने घटाभावादिज्ञानाधि-
 करणवत्तित्वसत्त्वेऽपि तत्प्रतियोगिकाभावसौलभ्यात् घटादेः
 स्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यत एवेति वाच्यम् । तदधिकरणवृत्ति-
 त्वनिष्ठप्रतियोगितायाः प्रकारतया निवेशे प्रतियोगित्वज्ञानस्य
 प्रतियोगित्वान्तरज्ञानापेक्षया दुर्ज्ञेयतापत्त्या अभावे ताटुश-
 प्रतियोगितायाः सम्भव्यतया निवेश्यतया प्रतियोगिताया यत्र
 प्रतियोगिसंसर्गतया प्रवेशस्तत्र प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावच्छन्न-

त्वमानस्यावश्यकतया तदधिकरणवृत्तिलब्बावच्छन्नाभावस्यैव
प्रतिबन्धकतारूपतया एकदण्डावच्छन्नल्बानिवेशि उक्तानुपप-
त्तेरनुडारादित्यवधीयम् (१) । अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कातिप्रसक्तिं निराकर्त्तुमाह, ‘अभावपदस्य चेति, ‘स्त्राभावपरत्वा-
दिति, तथाच स्त्रीयोयोऽभावः स्वनिष्ठं तदिरहत्वमेव स्त्रस्य
तदभावप्रतियोगित्वं, घटान्योन्याभावश्च न घटत्वाभाव इति घट-
त्वादिनिष्ठं तदिरहत्वं न तदप्रतियोगित्वमिति भावः । घट एव
तदभावप्रतियोगीत्यादौ अभावपदं लक्षण्या घटादिरूपसमभिव्या-
हतपदार्थविशेषिताभावपरं, प्रतियोगिपदं ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञान-
विषयत्वावच्छन्नार्थकं, तदेकदेशज्ञाने वाभावविषयकत्वान्वयः,
स्वत्वाननुगमेऽपि न प्रतियोगिपदशक्त्यानन्त्यप्रमङ्गः, न वा अभाव-
पदार्थान्वयानुपपत्तिः इति धीयम् । सम्बन्धविशेषावच्छन्नत्वस्य
व्यापकताघटकप्रतियोगितायां अवश्यनिवेशनीयतया भेदप्रति-
योगितामादायोक्तदोषासम्भवेन संसर्गाभावनिवेशवैयर्थ्यमित्यत्यन्त-
पदं सम्बन्धविशेषावच्छन्नत्वलाभार्थकतया एव व्याख्येयं तथाच
प्रकृतोपयोगिप्रतियोगितामात्रस्य लक्षणेऽपि न क्तिरि-
त्याह, ‘वसुतस्त्वित्यादिना, ‘एकसम्बन्धावच्छन्नाया इति, तथाच
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशि प्रति-
योगितावच्छेदकमात्रस्यैव साध्यवन्निष्ठयक्तिच्छित्ससम्बन्धावच्छन्ना-
भावप्रतियोगितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छे-
दकसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः । न चायोगो-

(१) न चैवमित्यार्दिः इत्यवधीयमित्यन्तः पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके नास्ति ।

लकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसम्बन्धावच्छन्नायोगोलकभेदाद्यभावसच्चेऽपि तत्रतियोगितायां लाभवेन शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वोपगमात् इति वाच्यम् । विययितासम्बन्धन कालिकसम्बन्धेन वा अयोगोलकभेदाद्यभावस्य प्रतियोगितायामेवायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासम्भवात् अयोगोलकभेदाविषयकभेदान्तरविषयकज्ञाने विषयितासम्बन्धेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छन्नाभावासम्भवेन तत्साधारणताटशसम्बन्धावच्छन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्धगा कालिकसम्बन्धावच्छन्नभेदत्वावच्छन्नाभावासम्भवेन अयोगोलकावच्छेदेन कालवृत्तेः कालिकसम्बन्धावच्छन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य च शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात् । यदि च यक्षिज्ञिलम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्य अयोगोलकभेदत्वादेस्तथात्वमुपप्रद्यते, तदा वङ्गिमान् धूमादित्यादौ वङ्गगादिमन्त्रिष्ठसंयोगसम्बाय-दैशिकसम्बन्धावच्छन्नाभावप्रतियोगिता(१)नवच्छेदकधूमादिमन्त्रिष्ठसम्बाय-संयोग-दैशिकविशेषणतासम्बन्धावच्छन्नाभावप्रतियोगिता(२)वच्छेदक-वङ्गित्व-द्रव्यत्वत्व-क्रदभेदत्वाद्यवच्छन्नस्योपाधितापत्तिरिति भावः । ‘यत्सम्बन्धावच्छन्नाया इति, तथाच संयोगादिसम्बन्धावच्छन्नवङ्गगादिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवङ्गित्वादेः साधनवन्निष्ठतत्सम्बन्धावच्छन्नाभावप्रतियोगिता-

(१) संयोग-सम्बायादि-कालिकसम्बन्धावच्छन्नाभावप्रतियोगितेर्ति पा० ।

(२) संयोग-सम्बायादि-कालिकादिसम्बन्धावच्छन्नाभावप्रतियोगितेर्ति पा० ।

न वच्छेदकत्वसम्भवात् धूमादिमन्त्रिष्ठविशेषणताविशेषादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायोगोलकभेदत्वादेवंज्ञगादिम-
न्त्रिष्ठताटशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चि-
होष इति भावः । ‘संमर्गाभावलमनुपादेयमेवेति अयोगोलभेदत्वा-
देवधूमादिमन्त्रिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि विशेषणताविशे-
षादिसम्बन्धघटितनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्राच्चतत्वात् इति
भावः । ‘स च’ अस्तरसः, ‘व्यधिकरणसम्बन्धेनेति, तथाच ताटश-
व्यधिकरणसम्बन्धेन संयोगादिना यस्य रूपविशेषादेः क्वचिदपि
कस्यचिदभ्रमो न जातस्तस्य ताटशसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रति-
योगित्वानुपपत्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगि-
प्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात् ताटशाभावधीप्रतिबन्धक-
ज्ञानस्यैवाप्रसिद्धेः । यद्यपि समानधर्मिकयोरेवाभाव-प्रतियोगि-
मत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभाव इति समानाधिकरण-
सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्थलेऽपि विरोधिनोरभाव-प्रतियोगिज्ञानयो-
रेकतरस्य भ्रमत्वनियम इति याटशाभावस्य तत्रप्रतियोगिनो वा
भ्रमो न कदाचिदपि प्रसिद्धः तदभावप्रतियोगित्वाव्यासिः सम्भ-
वति तथापि समानविशेषताप्रत्यासत्या प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धकभा-
वोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्ततया
ताटशभ्रमात्मकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवति इति व्यधिक-
रणसम्बन्धावच्छिन्नाभावानुधावनम् । ननु प्रतिबन्धकत्वं न कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वमपित्वेककालावच्छेदेनैकत्रावर्त्तमानत्वमिति
प्रागेवोक्तम् एवच्च याटशव्यधिकरणसम्बन्धेन यस्य प्रतियोगिनो-

भ्रमोऽप्रसिद्धः ताटशसम्बन्धावच्छवतदभावज्ञानासमानकाज्ञौनत-
प्रतियोगिविषयकसम्बन्धान्तरावगाहिप्रमामादायैव लक्षणसङ्गतिः
सम्भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह, 'स्वाभावेति, सम्बन्धित्वस्य नियम-
घटिततया गौरवादाह, 'स्वाभावज्ञानेति, 'लघोरित्वस्य स्वाभाव-
यहप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वापेक्षयेत्यादिः, 'सर्वत्र सम्भवित्वादिति
सर्वत्र प्रतियोगितास्तरुपत्वसम्भवादित्यर्थः, तदभावज्ञानविषयोदा-
सीनेऽतिप्रसङ्गस्य स्वांशेनैवायोगात् (१) इति भावः । ननु तथैवा-
स्त्वत्यत आह, 'स्वाभावेत्यत्रेति, 'स्वाभावेत्यादादिति पाठे यथा-
श्रुतविरहत्वनिवेशपक्षे अभावविरहस्येत्वस्य परिग्रहः, 'षष्ठ्यर्थप्रति-
योगिताया इति, स्वस्वाभावः स्वाभावः स्वाभाव इति षष्ठ्यर्थस्य
प्रतियोगित्वातिरिक्तान्तिप्रसक्तसम्बन्धस्य दुर्व्वचत्वात् इति भावः ।
'तत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवेति, अन्यथा आक्माशयादिति भावः ।
यद्यपि 'स्वाभावेत्यत्र प्रतियोगितायाः सम्बन्धविधया निवेशे सम्ब-
न्धज्ञानस्य विशिष्टवैगिष्ठबुद्धिहेतुतया 'स्वाभावेत्यत्र स्वाभावा-
भावत्वरूपप्रतियोगितानिवेशेऽपि तज्ज्ञानात् पूर्वं न तज्ज्ञाना-
पेक्षति न दुर्ज्ञेयता । तथापि विशिष्टसम्बन्धे सम्बन्धस्यापि घटकतया
सम्बन्धविधया भासमानस्य तस्य शरौरेऽपि तस्य सम्बन्धविधया
भानं ताटशरौत्या भानात्तर्गतमपि सम्बन्धविधया तद्गानमिति
विषयतानवस्था दुर्व्वारैव । 'तथात्वौचित्यात्' प्रतियोगितौचित्यात् ।
न चाभावे स्वस्य सम्बन्धानुयोगिता न तु प्रतियोगिता सा च
स्वरूपसम्बन्धरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपैत्याशङ्कं, अनु-

(१) स्वांशनिवेशेनैवायोगादिति पा० ।

योगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मकत्वे निरुक्तापेक्षया लघ्वोस्तत्रिरूपकल्पस्यैव प्रतियोगितालौचित्यात् । प्रकारान्तरेण प्रतियोगिताप्रवेशमाह, ‘अभावल्तेति, अभावत्वं, द्रव्यादिप्रतियोगिकभेदवत्त्वं, ‘प्रतिबन्धकल्पम्’ एकत्र वर्तमानत्वप्रतियोगिकाभाव इति भावः । नन्वभावादिव्यवहारगोचरत्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियोगिताघटितनिरुक्तरूपमित्यत्त्राह, ‘तथाविधेति, ‘विना प्रतियोगितामिति प्रतियोगितान्तर्भावमन्तरेणेत्यर्थः, तथाविधव्यवहारगोचरत्वम् अभावपदप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि जन्यताघटितं प्रतिपाद्यत्वस्त्रा जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात्, तत्पदशक्तेश्च पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभगवदिच्छारूपत्वात्, जन्यताच व्यासिघटिता, तस्याश्च प्रतियोगिताघटितत्वादिति भावः । एवम् प्रतियोगिता स्वरूपसम्बन्धविशेष इति पूर्वमत एव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितम् । इदमवधेयं घटो नास्तीत्यादिबुद्धावभावांशे प्रतियोगिनः प्रकारतया भानान्मण्डभावादेकारणत्वे प्रतियोगिनोऽवच्छेदत्वाच्चाभावनिष्ठप्रतियोगित्वनिरूपितानुयोगित्वात्यस्वरूपसम्बन्धोऽवश्यमङ्गीकार्यः प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्धात्मकोऽभावीयो घटदत्यादिप्रत्ययस्तु नानुभवसिद्धः इत्यभावीयप्रतियोगित्वात्यस्वरूपसम्बन्धे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्तु अनुयोगितानिरूपकल्पमेवावलम्बते ध्वंसस्य च प्रतियोगिनिष्ठप्रत्यासत्या प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठसम्बन्धोपगम आवश्यक इति चेदस्तु, तथाप्यभावान्तरस्य तादृशसम्बन्धो निष्प्रमाणक एव । न च जन्यत्वस्य

यत्र कार्यतावच्छेदकता तत्र प्रागभावनिष्ठानुयोगितानिरूपकत्वापेक्षया प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावे तस्य तस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावस्यापि ताटशसम्बन्धः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्र निरूपकतासम्बन्धेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् । अन्यथा प्रागभावनिष्ठात्यन्ताभावादिभेदस्याधिकरणस्तरूपतामते जन्यत्वस्यात्यन्ताभावादिसाधारण्यापत्तेः गौरवाच्चेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

यावत्साधनाव्यापकमव्यापकं यत्साधस्य यावत्साधव्यापकं व्यापकं वा यस्य तत्त्वं तदिति चेन्न, सोपाधिरपि तथात्वात्, तथाहि साधनस्य वज्ञेरव्यापकं यावदाद्रेष्वनन्तत् प्रत्येकमव्यापकं साध्यधूमस्य द्वितीये साध्यधूमस्य व्यापकमाद्रेष्वनं तद्वापकं महानसीयवज्ञः । नापि साध्यं यावद्यभिचारि तदव्यभिचारित्वमनौपाधिकत्वं, साध्याव्यभिचारित्वस्यैव गमकत्वसम्बवात्, तत्र दूषितम् । नापि कात्स्नेन सम्बन्धोव्याप्तिः एकव्यक्तिके तदभावात् नानाव्यक्तिकेऽपि सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकवज्ञावभावात् । अतएव न कात्स्नेन साध्येन सम्बन्धोव्याप्तिः विषमव्याप्ते तदभावाच्च । न च यावत्साधनाश्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धः, साधनाश्रये

महानसादौ सकले प्रत्येकं वज्जेराश्रितत्वाभावात् ।
 नापि साधनसमानाधिकरणायावद्भर्मसमानाधिकरणा-
 साध्यसामानाधिकरणं, यावद्भर्मसामानाधिकरणं हि
 यावत्तद्भर्माधिकरणाधिकरणत्वं तच्चाप्रसिद्धं साधन-
 समानाधिकरणसकलमहानसत्वाद्यधिकरणप्रतीतेः ।
 नापि स्वाभाविकः सम्बन्धेव्याप्तिः, स्वभावजन्यत्वे तदा-
 श्रितत्वादौ वा अव्याप्तिव्याप्तिः । नाप्यविनाभावः,
 केवलान्वयिन्यभावात् । अथ सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः
 व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि किनचित् सह व्याप्तित्वात्
 धूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्यैव निर्वक्तव्येति तत्र, लिङ्ग-
 परामर्शविषयव्याप्तिस्त्रूपनिरूपणप्रस्तावे लक्षणाभि-
 धानस्यार्थान्तरत्वात् । न च सम्बन्धमात्रं तथा, तद्-
 बोधादनुभित्यनुत्पत्तेः ।

दीधितिः ।

यत्साध्यस्य यत्समानाधिकरणसाध्यस्य । ‘तथाही-
 त्यादि, यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छे-
 दकं यावत् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
 तावच्छेदकम् साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियो-
 गितानवच्छेदकं यावत् यत्समानाधिकरणात्यन्ताभाव-

प्रतियोगितानवच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थं तु नोक्तदोषद्वति
ध्येयम् । प्रतियोगितयोश्चैकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं वा वक्ता-
व्यम् तेन प्रतियोगितावच्छेदकमादस्यैव यत्किञ्चित्स-
म्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वेऽपि एकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्य सम्बन्धा-
न्तरावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वेऽपि च न चतिः । व्यभिचारिणि तु यवा-
धिकरणे व्यभिचारो विशेषणताविशेषावच्छिन्नतन्नि-
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकं साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमा-
विषयत्वम् विशेषणताविशेषावच्छिन्नसाध्यसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकमिति नातिप्रसङ्गः ।
वस्तुतो हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकं यावद्यज्ञर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणान्यो-
न्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं तज्जर्मावच्छिन्नसमाना-
धिकरण्यम् साध्यसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकं' यावत्स्वसमानाधिकरणान्योन्याभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकं' तत्त्वं वा व्याप्तिरिति ध्येयम् ।
'साध्यमिति यावतां तेषामित्यर्थः । 'दूषितं' केवलान्व-

यिन्यव्याप्ता, सा च यथोक्तलक्षणेऽपि गौरवं परमति-
रिच्यत इति । कात्स्त्रिंश साधनस्य, साध्यस्य, साध्याश्रयस्य,
साध्यसमानाधिकरणस्य, साधनाश्रयस्य, साधनसमाना-
धिकरणस्य वा, आदौ कृत्स्नसाधनसमानाधिकरणं
साध्ये, कृत्स्नेषु साधनेषु साध्यसमानाधिकरणं वार्यः,
प्रथमे ‘एकेति, ‘नानेति च, व्याप्तेश्चाहेतुवृत्तित्वम् पृथिवी
पृथिवीत्वव्यापकजातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च । अतएव ने-
तरः । अर्थामधानपूर्वकं द्वितीयं निरस्यति, ‘अतएवेति,
‘अतएव’ एकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिरेव, विषमव्याप्ते सम-
व्याप्तेऽपि च संख्यापरिमाणादावेकद साधने सकल-
साध्यसम्बन्धस्याभावात् भावाच्च शब्दवान् द्रव्यत्वादि-
त्यादौ । द्वितीये च साध्याश्रययावद्वृत्तित्वं, चतुर्थे साध्य-
समानाधिकरणयावत्समानाधिकरणमर्यः, तद्व च
यथासम्भवमेकमावद्वृत्तिसाध्यके वज्ञग्रादौ साध्ये धुमा-
दावव्याप्तिरतिव्याप्तिश्च सत्त्वादौ । अर्थपरिष्कारपूर्वकं
पञ्चमं निरस्यति, ‘नचेति । एकमावद्वृत्तिसाधने चा-
व्याप्तिश्च, तथैव षष्ठं निरस्यति, ‘नापीति, ताष्ठशानां
सर्वेषां महानसत्वादौनां प्रत्येकनिरूपितान्यपि सामा-
नाधिकरणानि न कुचापि वज्ञौ । अथ यद्दर्मावच्छिन्न-

सामानाधिकरणत्वेन साधनसामानाधिकरणव्यापकत्वं तद्भर्मावलीढ़सामानाधिकरणं विवक्षितमिति चित्, इतोऽपि लघुतया साधनव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसामानाधिकरणमेव व्याप्तिरिति सिद्धान्तयिष्यते। ‘अविनेति, साध्यं विना साध्याभाववति योभावोद्गतिस्तद्विरहः साध्यं विना अभावः साध्याभावव्यापकौभूता भावप्रतियोगित्वमिति वा। ‘अथेति, ‘सम्बन्धः’ सामानाधिकरणं व्यभिचारिसम्बन्धस्य केनचित्किञ्चिद्द्रुपावच्छिन्नेन धूमादेरपि द्रव्यत्वादिना वक्त्रिव्यापकत्वात्। ‘तद्बोधादिति। न च व्यभिचाराग्रहसहकृतस्तद्वोधस्था, व्यभिचार-तद्बोधतिरेकयोः अनुपस्थितावपि समानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानमाचादनुमित्यनुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् हेत्वतरे तत्रैव च रूपान्तरण व्यभिचार-ग्रहे हेतुतावच्छेदकाग्रहेऽप्यनुमित्युत्पादाच्च, विवदन्ते च सामानाधिकरणज्ञानस्यैव हेतुतायां, व्यभिचारज्ञानाभावकारणत्वमपेक्ष्य कारणीभूतसामाधिकरणज्ञाने लाघवेनाव्यभिचारस्य विषयतयावच्छेदकत्वमुचितम्। न च व्यभिचारसंशयेऽनुमित्यनुत्पादादव्यभिचारनिश्चयत्वेन कारणत्वोक्तौ गौरवम्, व्यभिचारज्ञानस्य हि भम-

त्वनिश्चयदशायामेवाविरोधितया भ्रमत्वेनानिश्चीयमा-
नस्य विरोधित्वं वाच्यम् अव्यभिचारनिश्चयस्य च भ्रम-
त्वशङ्कायामप्यनुमित्यजनकतया भ्रमत्वेनागृह्णमाण-
स्यैव हेतुत्वमिति तवैव गौरवात् नानाविधव्यभिचार-
ज्ञानाभावानां नियतपूर्ववर्त्तित्वेन लृप्तानामपि हेतु-
त्वमपेत्य वक्ष्यमाणैकविधाव्यभिचारज्ञानस्यैव हेतुत्वं
युक्तमित्यप्याहुः ।

गादाधरी विवृतिः ।

‘यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमासे व्याप्तेहेतुनिष्ठत्वानुपपत्तिः
इति षष्ठीतत्पुरुषमवलम्बन व्याचष्टे, ‘यत्समानाधिकरणेति, ‘तथा-
हीत्यादिना दर्शितसुभयविधानौपाधिकत्वस्य सोपाधौ अतिप्रसङ्ग-
सुद्वरति, ‘यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावेत्यादिना, अत्यन्तपदानि
तत्पदमस्तीत्युपात्तानि न तु विवक्षितार्थकानि, सम्बन्धविशेषाव-
च्छित्वेन प्रतियोगिताया अग्रे विशेषणैयत्वेन व्यावृत्यभावात् ।
‘नोक्तदोष इति, आद्रेष्यनायोगोलकान्यत्वादीनां धूमादिरूपसाध्य-
वन्निष्ठतत्तदग्रक्तित्वोभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावत्त्वेऽपि तत्त्वस्य
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ताष्टशधर्मस्य महा-
नसीयवङ्गादिरूपयत्क्षिप्तिविशेषाधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वेऽपि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभाव-
वत्त्वाभावादिति भावः । ‘एकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमिति साध-

न स माना धिकरणा भावी यथा द्यत्तस्म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता वच्छेद-
कत्वं यस्य तस्य साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्त्वस्म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ता वच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाभावीयतत्त्वस्म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वं यस्य तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्त्वस्म्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिता नवच्छेदकत्वमित्येवं विवक्षणैयमित्यर्थः । विशेषणता-
विशेषसम्बन्धमात्रनिवेशेनैव सामज्ज्ञस्ये सम्बन्धान्तरनिवेशनमफल-
मित्याशयेनाह, ‘विशेषणते ति । प्रथमलक्षणे सम्बन्धविवक्षायाः
फलमाह, ‘प्रतियोगिता वच्छेदकमात्रस्यैवेति, मात्रपदं कृस्तार्थकं,
तथाच सुतरां साधनसमानाधिकरणा भावप्रतियोगिता वच्छेद-
कसामान्यस्य साध्यसमानाधिकरणा भावप्रतियोगिता वच्छेदकत्व-
मिति सम्बन्धविवक्षणे अतिव्यासिः स्यादिति भावः । लघुधर्म-
समनियतगुरुधर्मस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वा-
सम्भवात् धर्ममात्रमुपेत्य प्रतियोगिता वच्छेदकधर्मानुधावनम् ।
यद्यपि कम्बुद्गीवादिमत्तादेरपि विषयिता सम्बन्धावच्छिन्नतद्वि-
शिष्टाभावप्रतियोगिता वच्छेदकत्वं सम्भवति घटत्वादिविशिष्ट-
विषयकेऽपि कम्बुद्गीवादिमत्ताद्यप्रकारकज्ञानादौ तद्विशिष्टस्य
विषयिता सम्बन्धावच्छिन्नभावसत्त्वेन लघुघटत्वादेस्त्वयतियोगि-
ता वच्छेदकत्वसम्भवात् तथापि विषयितायाः हृत्यनियामकत्वेना-
भावप्रतियोगिता वच्छेदकसम्बन्धत्वं नास्तीत्यभिप्रायेणेदम् । इतीय-
लक्षणे सम्बन्धविवक्षाफलं दर्शयति, ‘एकसम्बन्धेति, तथाच यदि
यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणा भावप्रतियोगिता न-
वच्छेदकं यत् तत्र साधनसमानाधिकरणा भावप्रतियोगिता-

सामान्यावच्छेदकत्वाभावो विवक्ष्यते तदा असभवः स्यादिति
भावः । यदि साधनसमानाधिकरणाभावौयथलिच्छिवस्वन्याव-
च्छिवप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो निवेश्यते तत्र उभयदल-
एव प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरतिव्यासिरेवेति हृदयम् ।
उभयलक्षणं एव सम्बन्धविवक्षणे व्यभिचारिण्यतिव्यासिवारण-
प्रकारं दर्शयति, ‘व्यभिचारिणि त्विति, ‘तन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकमिति, तथाच साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेषु
साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु यावसु साध्यवत्त्व-
प्रकारकप्रमाविषयत्वान्तर्भावात् तत्र साध्यवन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्व-साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयोर-
भावालक्षणं नातिव्यासिरिति भावः । अत्यन्ताभावघटितयावत्-
साधनाव्यापकाव्यापककसाध्यसमानाधिकरण-यावत्साध्यव्यापक-
व्यापकत्वयोरभावप्रतियोगितावच्छेदसम्बन्धविशेषघटितत्वेन गुरु-
तया तदघटितमन्योन्याभावगर्भलक्षणदयमाह, ‘वसुत इति,
यद्यप्यन्योन्यभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकयोरेकसम्ब-
न्धावच्छिवत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिवत्वस्य वा निवेशन-
मावश्यकमन्यथा अयोगीलोकान्यत्वादेवपि धूमाद्यात्मकसाध्यवन्नि-
ष्ठस्य विषयितादिसम्बन्धेन स्वावच्छिवभेदस्य प्रतियोगितावच्छेदक-
तया अतिप्रसङ्गात् अत्यन्ताभावघटितलक्षणे च ताटशसम्बन्धेन
चायोगीलकभेदत्वावच्छिवज्ञानादेयोऽत्यन्ताभावस्त्रप्रतियोगिताव-
च्छेदकतामादायातिप्रसङ्गो न सम्भवति विशेषणताविशेषसम्बन्धा-
वच्छिवप्रतियोगिताकस्य ताटशाभावस्य प्रतियोगितायां शुद्ध-

मेदत्वादेरवच्छेदकत्वसभवेन गुरोरयोगीलकमेदत्वादेरनवच्छेदक-
त्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशो
नास्ति तथाचान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाभवानवकाशः, तथापि
गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमते अत्यन्ताभावगर्भलक्षणेऽपि
प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धनिवेशनमावश्यकम् एवच्छ
मेदत्वादेर्विषयितासम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वे अयोगीलक-
मेदत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वनिर्वाहः विशेषपर्याप्तस्यापि
विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्या-
पकतावच्छेदकत्वनिर्वाहाहितीये अत्यन्ताभावघटितलक्षणे तद्रि-
वेशस्यावश्यकता सर्व्यैवेत्यभिप्रायेणेदम्। ‘वसुतस्त्वित्यादिभाँ-
न्तकल्पितः पाठ इत्यपि वदन्ति। ‘यावदव्यभिचारितदव्यभि-
चारित्वं इत्यत्रोभयत्र बहुब्रौहिभमनिरासाय व्याचष्टे, ‘यावतां
तेषामिति, ‘दूषितमित्यत्र केन दोषेणेत्याकाङ्गायां पूरयति,
‘केवलान्वयिन्यव्याप्तेति। साध्याव्यभिचारित्वमात्रे भ्रौव्ये केवलान्व-
यिन्यव्याप्तिः प्रसन्नते इत्यत एव शेषं स्वार्थक्यं भविष्यतीत्याकाङ्गा-
यामाह, ‘सा चेति केवलान्वयव्याप्तिशेत्यर्थः, ‘यथोक्तलक्षणे’ यावतां
साध्यमव्यभिचारि तेषामव्यभिचारित्वरूपे, केवलान्वयित्वाध्यं व्यति-
रेकिणो व्यभिचार्येव केवलान्वयिनश्च व्यभिचार एवासिङ्ग इति
तदव्यभिचारित्वमपि तथेति साध्यं यस्याव्यभिचारि तादृशवसुनो-
ऽप्रसिङ्गेरिति भावः। ‘कास्त्रंन सम्बन्ध इत्यत्र साधन-साध्य-साधना-
श्च-साधनसमानाधिकरणधर्मेषु कास्त्रंविशेषणतापच्चाः मूलकता
दूषिताः न तु साध्याश्चय-तत्समानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपच्चौ,

अतो न्यूनताभङ्गाय समतौ दूषयितुं तावदन्तर्भाव्य वितर्क्यति,
 ‘कात्स्वर्गमित्यादिना, ‘साधनसमानाधिकरणस्य वा’, विवच्चितमिति
 शेषः । सकलधूमसम्बन्धस्य प्रत्येकं वज्ञावभावात् इत्यभिधानेन
 साध्यानुयोगिकक्षत्साधनसम्बन्धस्य व्यासितापञ्चस्य दूषणे मूलस्य
 तात्पर्यं प्रतीयते तथाच क्षत्साधनानुयोगिकसाध्यसम्बन्धस्यादूष-
 णेन न्यूनतां परिहर्तुं तत्परं दूषयिथन् साधनस्य कात्स्वर्गमन्तर्भाव्य
 वितर्क्यति, ‘आद्य इति, प्रथमपञ्चे मूलोक्तदूषणद्वयं सङ्गमय्याधिक-
 दूषणद्वयमाह, ‘व्यासैश्चेति, ‘पृथिवीति, पृथिवीहृत्तिघटत्व-पटत्वा-
 दिसकलधर्माधिकरणाप्रसिद्धा सकलतत्सामानाधिकरणाप्रसिद्धि-
 रतः पृथिवीहृत्तिलभुपेक्ष्य तत्र व्यापकतानुधावनं, पृथिवीत्वव्याप-
 कत्वं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमहृत्तिसाधा-
 रणमिति तेन रूपेण हेतुले अवृत्तेरपि सकलसाधनान्तर्गततया
 तदधिकरणाप्रसिद्धा नातिव्यासिप्रसक्तिरतो जातिपदं समवेता-
 र्धकं, ‘अतएव’ एकव्यक्तिसाधनाव्यासिसहितदर्शितातिव्यासेरेव,
 ‘इतरः’ क्षत्सः साधने साध्यसम्बन्धो व्यासिरितिपञ्चः । ‘हितीयं’
 साध्ये कात्स्वर्गविशेषणपञ्चं, ‘एकव्यक्तिके तदभावादित्यत एक-
 व्यक्तिपदं ताटशसाधनपरं, तस्य साधने कात्स्वर्गविशेषणपञ्चदूषण-
 परत्वात् । तथाचातएवेत्यस्य ताटशदूषणपरत्वासम्भवात् एक-
 व्यक्तिसाध्यकाव्यासिपरतया व्याचष्टे, ‘अतएवेति, न्यूनताभङ्गाय
 पूरयति, ‘समव्यासैऽपि चेति, ‘संख्यापरिमाणादौ’ संख्यादि-
 साध्यकपरिमाणादौ, ‘शब्दवानिति, रूपादेः साध्यत्वे सकलतदधि-
 करणाप्रसिद्धा नातिव्यासिरतः शब्दसाध्यकानुसरणं, तत्र गगन-

स्यैव सकलशब्दाधिकरणत्वात् । लृतीय-चतुर्थयोरर्थाभिधानपूर्वकं दूषणमाह, ‘लृतीये चेत्यादिना, एकमात्रवृत्तिसाध्यके यावत्साध्याश्चयाप्रसिद्धा दोषस्तृतीय एव न चतुर्थं वक्त्रिमान् सत्त्वादित्यादौ अतिव्याप्तिरपि तत्रैव, चतुर्थं यावत्साध्यसमानाधिकरणपूर्वतत्वमहानसत्त्वाद्यधिकरणप्रसिद्धा तदनवकाशात् अतः ‘यथासम्भवमिति, ‘धूमादावव्याप्तिरिति, सकलवक्त्रिमति प्रत्येकधूमस्यादृत्तेः वक्त्रिसमानाधिकरणयावद्याधिकरणप्रसिद्धेति भावः । ‘सत्त्वादावित्यत्र वक्त्रादिसाध्य इत्यनुष्ठयते । पञ्चमे यथाश्रुते यावत्साधनाश्चयसम्भवः साध्ये लभ्यते तावता व्याप्तेः साधननिष्ठत्वानिर्व्वाह इति तत्रिव्वाहाय ताटशसाध्यसमानाधिकरणस्याधिकस्य निवेशनमेव ‘अर्थपरिस्कारः’, स्वयमधिकदूषणमाह, ‘एकमात्रवृत्तिसाधन इति, यावत्साधनाश्चयाप्रसिद्धेरिति भावः । ‘तत्रैव’ अर्थपरिस्कारपूर्वकमेव, अत्रापि यथाश्रुते कृतस्त्रसाधनसामानाधिकरणस्याधिकस्य निवेशनैव परिस्कार इति बोध्यम् । ननु साधनसमानाधिकरणानां मिथो विरुद्धानां एकाधिकरणप्रसिद्धावपि तेषां प्रत्येकसामानाधिकरणमेव साध्ये निवेशमिति न मूलोक्तदोपावसर इत्यत आह, ‘ताटशानामिति साधनसमानाधिकरणानामित्यर्थः, ‘न कुत्रापि वक्त्राविति, साध्यतावच्छेदके तद्यम्मसमानाधिकरणवृत्तित्वं निवेश तद्विषोद्धारेऽपि नानाधर्म्मावच्छिन्नसाध्यके दण्डमान् दण्डसंयोगादित्यादौ कुत्रापि दण्डादिव्यक्तौ साध्यसमानाधिकरणानां सर्वेषां प्रत्येकसमानाधिक-

रणहृत्तिलासम्भवेनैवाव्यासिर्बीध्या । साधनसमानाधिकरणाः सर्वे
यादृशसाध्यसमानाधिकरणास्तादृशसाध्यसमानाधिकरण्यमित्यर्थं न
कोऽपि दीप्तः इत्याशङ्कते, ‘अथेति, तत्तद्विग्रहित्वादिना साध्यं
चेदु व्यापकतावच्छेदककोटी निवेश्यते तदा नानाव्यक्तिसाध्य-
केऽव्यासिरतो यज्ञभूपदं प्रकृतसाध्यतावच्छेदकपरं, विशिष्टसत्त्वा-
वान् जातेरित्यादावतिव्यासिवारणाय विशिष्टाधिकरणतागर्भ-
सामानाधिकरण्यं प्रवेश्यमित्येतज्जाभाय आश्रयपदमुपेक्ष्य अव-
च्छन्नपदं, धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि प्रभेयत्वादिना वज्ञग्रा-
दिसामानाधिकरण्यव्यापकतया अतिप्रसङ्गं इति तादृशसमाना-
धिकरण्यले व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुसरणं, साधनसमाना-
धिकरण्यव्यापकत्वं साधनतावच्छेदकविशिष्टसामानाधिकरण-
त्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वं, तेन धूमादिसामानाधिकरण्यलेन
तद्वज्ञग्रादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुण-
त्वादिसाधारणं विशिष्टसत्त्वात्वाश्रयसमानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं
प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्तिः ।
परिक्षारस्यावश्यापेक्षणीयत्वे एतदपेक्ष्या लघोः कृत्स्नसाधना-
श्रयाश्रितसाध्यसम्बन्धस्य व्यापकत्वरूपकृत्स्नपदार्थमन्तर्भाव्य परि-
क्षार एवोचितः, स च सिद्धान्तग्रन्थ एव करिष्यते इत्याह,
‘इतोऽपीति’, तथाच इदानीं यथाश्रुतार्थदूषणपर एव मूलग्रन्थ-
इति नासङ्गतिरिति भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणन्त्वन्योन्याभाव-
स्याव्याप्यवृत्तितामते द्रव्यनिष्ठसंयोगभावोऽपि प्रतियोग्यनधि-
करणीभूतहेत्वधिकरणहृत्तिरिति संयोगिद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्या

द्रूषयित्वा साधनसमानाधिकरणधर्मे कात्सुरविशेषणपत्र एव दी-
धितिकारेणाचे अवलम्बनौयः अभाववदर्थकं विनापदमत्र सप्तम्य-
न्तमित्याशयेन व्याचष्टे, ‘साध्याभाववतौति, साध्याभाववद्वृत्ति-
त्वमिति प्रथमलक्षणे साध्याभाववद्वृत्तिभेदो विवक्षितः अत्र तत्त्वा-
त्यन्ताभाव इति भेद इति भावः । सत्त्वावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धा अव्याप्तिरि-
त्यतोऽविनाभावमन्यथा व्याचष्टे, ‘साध्यं विना अभाव इति, तथाच
नजः व्यत्यासः कार्यं इति भावः । विनाशब्दार्थोऽभाव एव न तु
तद्वान् तस्य च निपातार्थतया प्रयुक्तत्वसम्बन्धेनाभावे साक्षादे-
वान्वयः, प्रयुक्तत्वच्च व्यापकत्वमित्याशयेनाह, ‘साध्याभावव्याप-
केति, साध्यस्य संयोगादिसम्बन्धो न तदीयव्याप्तिरतो व्याचष्टे,
‘सामानाधिकरणमिति, मूले ‘व्यभिचारिसम्बन्धस्येति तद्वाभि-
चारिनिष्ठतदीयसम्बन्धस्येत्यर्थः, ‘केनचित् सहव्याप्तिलादित्वा-
न्यदीयव्याप्तिं प्रतीयते तत्र न सम्भवतौति व्याचष्टे, ‘किञ्चि-
द्रूपेति, तथाच रूपान्तरावच्छिन्नतद्वाप्तिलादित्वर्थः, तदेव दर्श-
यति, ‘धूमादेरपीति, ‘व्यापकत्वात्’ व्याप्तिनिरूपकत्वात्, तथाच
वङ्गादौ धूमादिव्याप्तिरैवेति भावः । मूले ‘तद्वोधादिति
केवलसाध्यसमानाधिकरणप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानादित्वर्थः, ‘अनु-
मित्यनुदयादिति अनुमित्युदयोपगमासम्भवात्, तथा सति
द्रव्यत्वादिहेतुना ऋदादावप्यभान्तानां वङ्गाद्यनुमानोपपत्तेः
उदाहरणे वीक्षितयत्प्रयोगवैयर्थ्यपत्तेः व्यभिचारस्य हेत्वा-
भासतानुपपत्तेः सर्वत्र मेयत्वादिना सत्रतिपक्षापत्तेश्वेति

भावः । ननु व्यभिचारज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यः
तथाच साधाभावव्यभिचारिमेयत्वादेनं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्व-
प्रसङ्गः (१) न व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशङ्खा-
निवन्त्तनैव उदाहरणे वौमापदप्रयोग इत्याशङ्कते, ‘न चेति,
‘तद्वोधः’ साध्यसामानाधिकरणप्रकारकहेतुमत्तावोधः, ‘सर्वा-
नुभवसिद्धत्वादिति, तथाच तत्रानुमित्यापत्तिरिति भावः । एव-
चैतन्मते कोटिहयसहचरितधर्मद्वयदर्शनात् उभयत्र व्यभिचारा-
ग्रहे संशयानुमितिप्रसङ्गोऽपि दुर्ब्लारः विपरीतकोटिसमाना-
धिकरणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंशयस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् । व्यभि-
चारज्ञानाभावहेतुलं सम्भवदुक्तिकमपि नेत्याह, ‘हेत्वन्तर इति
द्रव्यत्वादौ वज्जगादिव्यभिरयहेतुशायां धूमादिलिङ्गकवज्जगाद्यनु-
मितेरुत्पादादित्यर्थः, तथाच तत्साध्यकानुमितेस्तत्साध्यनिरूपित-
व्यभिचाराग्रहव्यभिचारित्वात् तत्र हेतुतासम्भव इति भावः ।
ननु तज्जिङ्गक-तत्साध्यकानुमितित्वस्य तज्जिङ्गधर्मिकव्यभिचार-
ज्ञानाभावजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे नायं व्यभिचार इत्यत आह,
‘तच्चैवेति, हेताविति शेषः, ‘रूपान्तरेणेति द्रव्यत्वादिप्रकारेण
व्यभिचारग्रहे धूमत्वाद्यवच्छिन्नतज्जिङ्गकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु
तद्वर्मावच्छिन्नलिङ्गकाऽनुमितित्वमेव तद्वर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभि-
चारज्ञानप्रतिबधतावच्छेदकं वाच्यं तथा सति नोक्तदोषावसर-
इत्यत आह, ‘हेतुतावच्छेदकाग्रह इति धूमत्वादिप्रकारेण पञ्चधर्म-

(१) सत्प्रतिपक्षोपधायकत्वप्रसङ्ग इति पा० ।

ताज्ञानं विनापि अयमालोको धूमो वा इत्यादिसन्देहदशायां वक्त्र-
व्याप्यवान् अयमिति व्याप्तिप्रकारेण पच्चधर्मताज्ञानादनुभिल्लुत-
पत्तेरित्यर्थः, तथाच ताष्टशानुभितौ व्यभिचारयहप्रतिबध्यता-
वच्छेदकनिरुक्तधर्मानाकान्तायाम् अव्यभिचारयहस्य हेतुताया-
आवश्यकत्वेन व्यभिचारायहेतुत्वं न कुत्रिपि कल्पयितुमुचितम् ।
न चाव्यभिचारस्य केवलान्वयित्वलेऽप्रसिद्धा व्यतिरेकित्यते-
इपि केवलान्वयित्वभवदशायां दुर्ग्रहतया तत्र व्यभिचारज्ञा-
नाभावसहकृतसामानाधिकरणज्ञानादेवानुभितिरूपगत्वा इति
वाच्यम् । स्वसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकतारूपस्य
सिद्धान्तग्रन्थनिर्वाच्यस्याव्यभिचारस्य सर्वत्रैव सुग्रहत्वात् । साध्यस्य
केवलान्वयित्वग्रहदशायाम् अनुभितिमनङ्गीकुर्व्वाणेः साध्यभाव-
वदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुभितिसामान्यहेतुतास्त्रीकारेऽपि
बाधकाभावादिति भावः । ननु हेतुतावच्छेदकायहस्यले साध्य-
सामानाधिकरणप्रकारकव्यभिचारयहाभावसहकृतसाध्यसामाना-
धिकरणप्रकारकपच्चधर्मताज्ञानादेवानुभितिः सम्भवति इति
तत्राप्यव्यभिचारज्ञानहेतुत्वम् असिद्धम् एवं ‘स्वसमानाधिकरणे-
त्यादिसिद्धान्तग्रन्थनिर्वाच्यव्याप्तिज्ञानस्य हेतुतायां रासभादि-
व्यावर्त्तकतत्त्वेतुतावच्छेदकस्य साध्यसामानाधिकरणधर्मिता-
वच्छेदकविधया विषयिताया अवश्यं निवेशनीयतया हेतु-
तावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानं विना अनुभितिर्न भवत्येवेत्यत-
आह, ‘विवदन्ते चेति, केवलान्वयनुमानानभ्युपगत्तारोनव्या-
इति शेषः, तथाच सामानाधिकरणज्ञानस्यापि हेतुता नाव्य-

भिचारज्ञानहेतुतावादिभिरूपगम्यते तन्मतापेक्षया अव्यभिचार-
ज्ञानस्याने व्यभिचाराग्रहहेतुत्वं कल्पयतः सामानाधिकरण-
मावस्य व्यासित्वं मन्यमानस्य मते गौरवाभावेऽपि साध्याभा-
वदहृत्तिवरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षया कार-
णताहयकल्पनेन गौरवं दुर्ब्बारमेवेति भावः । हेतुव्यापकसाध्यसा-
मानाधिकरणरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनां सिद्धान्तिनां मतेऽपि-
तन्मतापेक्षया लाघवमाह, ‘व्यभिचारज्ञानेति, सिद्धान्तिमतेऽप्य-
व्यभिचारसामानाधिकरणज्ञानयीर्न कारणताहयम् अपि तु
स्तसमानाधिकरणभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारवि-
षयतानिरूपितत्वं साध्यसामानाधिकरणज्ञानहेतुतावच्छेदक-
कोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयितायां निवेश्यते तथाच कारण-
ताया एक्याङ्गाघवमनुखमेवेति भावः । इदन्त्ववधेयं पचमेदेन
साध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानन्यात्तत्राव्यभिचार-
विषयतानिवेशेऽनन्तस्थलेऽवच्छेदकगौरवं निरुक्तसाध्यतावच्छेदक-
विषयतायां निरुक्ताव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वं निरुक्ताव्यभि-
चारविषयतायां वा साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितत्वं निवे-
श्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहेणानन्तपचमेदेनानन्तकारणताधिक्य-
च्छेति पचविशेषमनन्तर्माव्य सामान्यतस्तस्त्रिङ्गक तत्साध्यकानुसितौ
तस्त्रिङ्गधर्मिकतत्साध्यव्यभिचारज्ञानाभावत्वेन एकैककारणताक-
ल्पनमेव सम्यक् ।

अत्र केचित् व्यभिचारग्रहस्य शरीरनिष्ठप्रत्यासत्या आत्मनिष्ठ-
प्रत्यासत्या वा प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवति परपुरप्रवेशस्थले तच्छ-

रीरे अभिभाव्यत्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽप्यभिभावकभूतादेरप्यनुमित्युदयात् कायव्यूहस्यले एकशरीरे आत्मनि व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपि शरीरान्तरावच्छिन्ने तत्रानुमित्युदयादिति शरीरविशेषावच्छिन्नत्वं निवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्वा व्यभिचारयहस्य प्रतिबन्धकता वाच्या तथाच चैत्र-मैत्रादिशरीरभेदेन तदभावस्यानन्तरेतुतापेक्षया सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्वा अवश्यकत्या-सामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारविधयकत्वनिवेश एव लघीयान्। न च समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य व्यभिचारयहविरहस्य सामानाधिकरण्य-समानावच्छेदकत्वप्रत्या-सत्तिभ्यां कारणताकत्यनेनैव सामज्ज्ञस्यात् तदेतुतामतेऽपि शरीर-भेदनिवेशनं नास्तीति वाच्यम्। तथा सति तच्छरीरावच्छेदेन तदात्मनि व्यभिचारधौसत्त्वेऽपि तदात्मनि तदभावस्यान्यावच्छेदेनान्यात्मनि तदभावस्य च तच्छरीरावच्छेदेन हृत्तेः तदात्मनि अनुमित्यापत्तेदुर्ब्लारत्वात् उभयप्रत्यासत्त्ववच्छिन्नैकहेतुतास्यले एककारणप्रत्यासत्तेः उभयाधिकरणप्रत्यासनकार्योत्पत्तिप्रयोजक-तया अव्यभिचारविधयकसामानाधिकरण्यज्ञानं यत्र कायव्यूह-वत्येव तदात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन एतच्छरीरावच्छेदेन परपुरप्रवेशकर्त्तर्यामान्तरे तत्रैतच्छरीरावच्छेदेन एतदात्मन्य-नुमित्यापत्त्यनवकाशः आत्मभेदेन ज्ञानव्यक्तिभेदादिति ज्ञान-हेतुतायां शरीरभेदनिवेशमन्तरेणौपपत्तेः अधिकरणभेदेऽप्यभाव-व्यक्तिभेदाभावेन व्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामते शरीरभेदनिवेशनं विना अतिप्रसङ्गवारणोपपत्तेरयोगात्। न च यदेशावच्छेदेन यदा

यदधिकरणे कायं तदवच्छेदेन तदव्यवहितपूर्वक्षणे तदधिकरणे
कारणमिल्येतादृशावच्छेदकौभूतदेशघटितव्यापकताघटितकारणत्वं
व्यभिचारायहे स्त्रीक्रियते तादृशकारणताश्रयस्य च तदृशावच्छेदेन
तदधिकरणसत्त्वं तदृशावच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठकार्योत्पादे तत्त्व-
मिति तच्छरीरावच्छेदेन तदामनि व्यभिचारग्रहदशायां
तदवच्छेदेन तदामनि तदग्रहस्य दुर्लभतया नोक्तातिप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । एवमपि यत्र महाशरीरनाशे खण्डशरीरस्योत्पादद-
शायां व्यभिचारग्रहस्तत्र खण्डशरीरोत्पाददितीयक्षणे तदव-
च्छेदेनानुमिल्यापत्तेः व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिनां दुर्बारत्वात्
तच्छरीरस्य व्यभिचारग्रहपूर्वकालेऽसत्त्वेन व्यभिचारग्रहानव-
च्छेदकतया तदवच्छेदेन तदग्रहस्यामनि सत्त्वात् । न च तदा-
व्यभिचारग्रह एव न सम्भवति शरीररूपकारणविरहादिति
शङ्खंग, शरीरावयवसाधारणवेष्टावत्त्वमावस्यैव ज्ञानजननौपयिक-
तया शरीरासत्त्वेऽपि तदवयवावच्छेदेनैव तज्ज्ञानोत्पत्तेः सम्भवात्
इत्याहुः ।

व्यभिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामते अनुमितिसामया अधिक-
कारणताघटिततया भिन्नविषयकप्रत्यक्षादौ तवतिवभक्तायां
गौरवमिल्यन्ते । अव्यभिचारग्रहहेतुतामते तत्र संशयान्वत्प्रवे-
शप्रयुक्तगौरवमाशङ्कते, ‘अव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति व्यभिचारा-
प्रकारकाव्यभिचारप्रकारकज्ञानत्वेनित्यर्थः, ‘गौरवमिति, व्यभि-
चाराग्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिवभक्त्वेन सक्षा-
धारणव्यभिचारग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुतया व्यभिचारग्रहे

संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः । व्यभिचारयहप्रतिबन्धकतामते व्यभिचारयहे निश्चयत्वानिवेशेऽपि तदुत्तेजकीभूतभ्रमत्वज्ञानेनिश्चयत्वस्य निवेशनौयतया गौरवमिति समाधत्ते, ‘व्यभिचारज्ञानस्येति, ‘भ्रमत्वनिश्चयदशायामेव’ इत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधित्ववच्छेदः, अप्रामाण्यशङ्कया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेः तच्छङ्काकवलितस्य निश्चयकार्यकारित्वं नास्त्रौति तथाविधस्य व्यभिचारयहस्य तत्संशयान्तरवदनुमितिप्रतिबन्धकताध्रौद्यादिति भावः । ‘भ्रमत्वेनानिश्चीयमानस्य’ भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छन्नाभावविशिष्टस्य, ‘विरोधित्वं’, ‘वाचं’ भवता वाचं, ‘भ्रमत्वशङ्कायामपौति, तच्छङ्कास्त्रन्दितज्ञानस्य विरोधप्रकारकस्यापि निश्चयकार्यसमर्थत्वादिति भावः । अपिकारात्तनिश्चयदशासमुच्चयः, ‘भ्रमत्वेनागृह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छन्नाभावविशिष्टस्येत्यर्थः, एवकारेण तनिश्चयत्वावच्छन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्ववच्छेदः । ‘तवैवेति व्यभिचारायहहेतुतावादिन एवेत्यर्थः, ‘गौरवादिति, व्यभिचारिविशेषकत्वावच्छन्नाव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानाभावविशिष्टव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया अव्यभिचारिविशेषकत्वावच्छन्नव्यभिचारप्रकारकत्वज्ञानत्वापेक्षया अव्यभिचारिविशेषकत्वावच्छन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकत्वज्ञानत्वावच्छन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छन्नाभावत्वरूपकारणतावच्छेदस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः । न च भ्रमत्वज्ञानास्त्रन्दितस्त्रविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभिचारयहस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने

भ्रमत्वान्तरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्य ताटश्चभ्रमत्वग्रहस्य च
निश्चयलेनैवाभावो निवेश्यः भ्रमत्वशङ्कास्कन्दितस्यापि परामर्शीय-
भ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयान्तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्य-
व्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहोत्तेजकभ्रमत्वनिश्चये
भ्रमत्वान्तरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानलेनैवाभावनिवेशात् इति
वाच्यम् । अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यान्तरग्रहाभावनिवेशे तत्राप्य-
प्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य निवेशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्व-
निवेशेन लाघवविरहात् (१) । न चावच्छेदककोटिप्रविष्टाप्रामा-
ण्यग्रहधारायामैकैकं परित्यज्य निश्चयत्वनिवेशनमुभयमते समानम्
अव्यभिचारग्रहहेतुतामते पुनरव्यभिचारग्रहे निश्चयत्वनिवेशन-
मधिकमिति वाच्यम् । अव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ठ्यज्ञानलेनैव हेतु-
ताया वक्तव्यतया तत्पंशये च तद्विशिष्टवैशिष्ठ्यावगाहित्वानुपगमेनै-
वाव्यभिचारसंशयादनुमितिवारणसम्बवे तदेशे निश्चयत्वस्यानिवे-
शादव्यभिचारविषयकाप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्य-
त्पादानुपगमेनाप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यान्तरग्रहाभावस्य न विशेषण-
त्वम् अन्यथा विशेषणानवस्थाप्रसङ्गादित्यपि वदन्ति । गौरवान्तरण
व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकतामतं दूषयतामन्येषां मतमाह, ‘नानावि-
धेति हेतुनिष्ठसाध्याभाववदृत्तित्व-साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व--ताटश्चप्रतियोगितानिष्ठ--
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादित्यस्त्रूपवहुविधेत्यर्थः, यत्किञ्चिदेक-

(१) भ्रमत्वनिश्चयनिवेशेन लाघवविरहादिति पा० ।

विधव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया सर्वे-
विधव्यभिचारज्ञानस्यैव पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यक-
त्वादिति भावः । ‘नियतपूर्ववर्त्तिलेन कृप्तानामपीति, अव्यभि-
चारज्ञानहेतुतामतेऽपि तदेतुभूतयावद्ग्रभिचारज्ञानाभावानाम-
नुमितौ नियतपूर्ववर्त्तिलादिति भावः । एतेन बहुष्वनन्यथा-
सिद्धिकल्पनमपेत्य एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववर्त्तिसहिततल्प-
ल्पने लाघवमिति धनितम् ।’वक्ष्यमाणैकविधेति केवलान्वयिखण्डः-
नावसरे साध्याभाववद्वृत्तिलरूपलघुशरीराव्यभिचारेत्यर्थः, ताद्व-
शाव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिबन्धतया तदेतु-
तयैव सकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणसम्भवात् अव्यभि-
चारान्तरापेत्यया तच्छशीरलाघवस्यैव विनिगमकतया विनिगम-
नाविरहेण नानाविधाव्यभिचारधियामेव कारणत्वमित्यस्यापि
वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । ‘आहुरित्यस्त्रसोऽन्नावनं, तद्वौजन्तु
असमानप्रकारतया व्यभिचारान्तरग्रहस्य साक्षादुक्ताव्यभिचार-
ग्रहाविरोधितया व्यभिचारान्तरघोदशायां उक्ताव्यभिचारज्ञानसच्चे
अनुभितिस्त्रीकारे गुरुशरीरव्यभिचारान्तरग्रहस्यानुभितिविरोधि-
तया तावतैवोपेत्तिलत्वात्, अस्माकमपि लघुशरीरसाध्याभाववद्व-
वृत्तिलरूपव्यभिचारग्रहाभाव एव हेतुरिति वक्तुं शक्यतया उक्त-
लाघवानवकाशः व्यभिचारान्तरग्रहदशायाम् उक्ताव्यभिचारग्रह-
सच्चेऽनुभित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्ध इति चेत्तर्हि अव्यभिचारग्रहासच्चे
तदनुत्पादोऽनुभवसिद्ध इत्युक्तास्मदौययुक्तिरेव जागर्त्ति किम-
तावर्तति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

नापि व्याप्तिप्रदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं, सम्बन्धज्ञाने-
उपि व्याप्तिप्रदाप्रयोगात् । केवलान्वयिनि केवलान्वयि-
धर्मसम्बन्धो व्यतिरेकेण साध्यवदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः
एतयोरनुभितिविशेषजनकत्वम् अनुभितिमात्रे पक्ष-
धर्मतैव प्रयोजिका । न चातिप्रसङ्गः, विशेषसामग्री-
सहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनिय-
मादिति केचित्, तदपि न, साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य धूमे-
उसत्त्वात् वक्षिमत्वर्वतान्यस्मिन् धूमसत्त्वात् । न च
सकलसाध्यवदन्यावृत्तित्वं, वक्षिमतां प्रत्येकं तथात्वात्
सर्वत्र लक्षणे साध्यत्व-साधनत्व-तदभिमतत्वानां
व्याप्तिनिरूपत्वेनात्माश्रयः, साध्यत्वं हि न सिद्धि-
कर्मत्वं, सिषाधयिषाविषयत्वं वा, महानसौयवक्ष्मौ
तदभावात् । न च सामान्यतो व्याप्तप्रवगमोऽस्येव
परस्य कथमन्यथा दूषणेनासाधकतां साधयेदिति
वाच्यं, स्वार्थानुमानोपयोगिव्याप्तिस्वरूपनिरूपणं विना
कथायामप्रवेशादिति ।

श्रीमद्भगव्वेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ
पूर्वपक्षः सम्पूर्णः ।

तत्त्वचिन्तामणि-दीधितिः ।

सामानाधिकरणणविशिष्टपक्षधर्मत्वं तु पक्षे साध्य-
ग्रहं विना दुर्ग्रहमिति केवलान्वयित्वस्याग्रहे सामा-
नाधिकरणमावग्रहादनुमित्यनुत्पत्तिसङ्ग्रहोऽपि वाच्यः
तत्त्ववृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमन्योन्याभाव-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वा तथाच सर्वसाधारणाय
लाघवात्माधनवतस्तद्वृत्तित्वस्य वा वृत्तेरन्योन्याभावस्य
वा विशेषणत्वमुचितमिति सिद्धान्तरहस्यं, श्रेष्ठं केवला-
न्वयित्वगुणे वक्ष्यामः ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-रघुनाथशिरोमणि-भट्टा-
चार्यविरचितायां तत्त्वचिन्तामणि-दीधितौ
पूर्वपक्षदीधितिः सम्पूर्णा ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु केवलसामानाधिकरणस्य व्याप्तिवे द्रव्यत्वादिना झटादौ
वङ्गाद्यनुमानापत्तिरेव बाधिका तद्वारणाय वरं साध्यसामाना-
धिकरणविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतां किम-
व्यभिचारज्ञानहेतुतया झटादौ वङ्गिशून्ये वङ्गिसामानाधिकरण-
विशिष्टवैशिष्टासत्त्वात् व्यभिचारिणोऽपि साध्यसामानाधिकरण-
विशिष्टस्य साध्यवत्येव सत्त्वात् पक्षे विशिष्टवैशिष्ट्यगुहे हेतौ व्यभि-

चारग्रहेऽप्यतुमितिरिष्टैव सामानाधिकरणविशिष्टवैशिष्ठ्यस्याव्यभिचारविशिष्टवैशिष्ठ्यतुत्यत्वात् इत्याशङ्कां परिहरति, ‘सामानाधिकरणविशिष्टपक्षधर्मत्वन्विति पक्षे साध्यसामानाधिकरणविशिष्टवैशिष्ठ्यन्वित्वर्थः, ‘पक्षे साध्यग्रहं विना’ साध्यनिश्चयं विना, ‘दुर्ग्रहं’ दुर्निश्चयं, पक्षे साध्यसन्देहदशायां साध्यसामानाधिकरणविशिष्टस्यापि सन्देह औत्तर्गिकः स साध्यनिश्चयेनैव व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया व्यावर्त्तनीय इति भावः । तथा चान्योन्याश्रयात् तत्सामानाधिकरणविशिष्टवैशिष्ठ्यनिश्चयस्य हेतुता न सम्भवतीत्याश्रयः । अथ पर्वते वक्ष्निसन्देहदशायां निश्चितसाध्यकमहान्सादिवृत्तितया अगृह्यमाणायां पर्वतीयधूमव्यक्तौ वक्ष्निसामानाधिकरणसन्देह औत्तर्गिक इति न तत्सामानाधिकरणोपलक्षितधूमवक्तानिश्चयोऽपि सुघट इति कथमव्यभिचरितसामानाधिकरणप्रकारकज्ञानहेतुतापक्ष एव प्रतीकार-इति चेत्, महानसीयधूमादौ प्रत्यक्षतो वक्ष्निसामानाधिकरणे निश्चीयमाने लाघवज्ञानाधीनादूमत्वावच्छेदेन वक्ष्निजन्यत्वनिश्चयरूपविशेषदर्शनतः (१) तदवच्छेदेनैव तत्रिण्यात् धूमत्वदर्शनविषयपक्षीयधूमेऽपि साध्यसामानाधिकरणसंशयायोगात् धूमव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिलोपलक्षितव्याप्तिवपक्षे तत्रकारकहेतुमत्वस्य पक्षे साध्यस्य सन्देहदशायामपि निश्चयस्य निष्प्रत्यूहतया अनुपपत्यनवकाशाच्च साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकालैनायामनुमितौ केवलान्वयित्वसाध्यसामानाधिकरणज्ञानम् अतादृश्याच्च

(१) वक्ष्निसामानाधिकरणनिश्चयरूपविशेषदर्शनत इति पा० ।

साध्यवदन्यावृत्तिलक्ष्मानं हेतुरिति मते साध्यवद्यल्किञ्चिद्ग्रन्तिभिन्न-
वृत्तौ नानाधिकरणकसाध्यके हेतावब्यासिर्मूलोक्ता साध्यवदन्यत्वस्य
साध्यतावच्छेदकावच्छन्नवद्वेदरूपत्वे तस्या अनवकाशात् स्वयं
सिद्धान्तमतापेक्षया गौरवेण तत्रिराकरोति, ‘केवलान्वयित्वेति साध्य-
इत्यादिः, ‘अनुमित्यनुत्यत्तेरिति, साध्यसामानाधिकरण्यमात्रगृहस्य
व्यभिचारगृहाविरोधित्वादिति भावः। ‘तद्वहोऽपि’ साध्ये केवलान्व-
यित्वगृहोऽपि, हेतुर्व्वाच्यः। यद्यपि स्वमते अवृत्तिगगनादेः स्वाभावा-
भावत्वविरहादत्यन्ताभावे वृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैव तदभावसाधारण-
केवलान्वयित्वं सुवर्चं तथापि साम्यदायिकानुमततद्विटिसामानाधि-
करण्यशरीरे वृत्तौ साधनवन्मात्रस्य विशेषणत्वोपगमेनैव व्यापक-
तापर्यवसानं भवति स्वमते च पुनरत्यन्ताभावांशे साधनवद्वृत्ति-
त्वविशेषणप्रक्षेपेणैव इति साम्यदायिकानुमतमेव केवलान्वयित्वं
दर्शयति, ‘तज्जेति, ‘वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमिति
आदिपदान्विष्कृष्टतादशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपरिग्रहः।
अथान्योन्याभावघटितव्यापकतापर्यवसानाय तद्विटिमपि केवला-
न्वयित्वमाह, ‘अन्योन्याभावेति, गगनादेत्यन्ताभावप्रतियोगित्वानु-
रोधेन तदभावत्वस्त्रीकारेऽपि तदन्योन्याभावत्वमप्रामाणिकमित्य-
न्योन्याभावे वृत्तिमत्त्वमव्यावर्त्तकतया नोपात्तं, ‘सर्वसाधार-
ण्याय’ साध्यव्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविष-
यत्वनिर्व्वाहाय, ‘लाघवात्’ साध्यवदन्यावृत्तिलक्ष्मानहेतुत्वान्तरा-
कत्वनालाघवात्, ‘साधनेति साधनवतोऽत्यन्ताभावविशेषणीभूता-
यावृत्तेः, साधनवद्वृत्तिताया अन्योन्याभावस्य वा विशेषणत्वमुचितं,

तथा चोचते इत्यादिवक्ष्यमाणसिद्धान्तं एव पर्यव्र प्रानं अन्यथा कार्य-
कारणभावद्यकल्पनागौरवप्रसङ्गात् इत्यर्थः । ‘शेषमिति, साधे
केवलान्वयित्वग्रहदशायां तस्य पक्षे अननुमितावपि न ज्ञतिः ।
तदानीं केवलान्वयित्वेन हेतुना साध्य-पक्षवृत्तित्वानुमित्यैव पक्षे
साध्यवक्तानिश्चयकार्यसम्भवात् । तथा च साध्यवदन्यावृत्तित्वमि-
वानुमित्यौपयिकं लघुशरौरत्वादित्यादिकर्मर्थः ।

इति श्रीमन्नहामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यविरचिता
पूर्वपक्षस्य टिप्पनी समाप्ता ॥ * ॥

तत्त्वचिल्लामणौ

व्याप्तिवादे सिङ्गान्तलक्षणम् ।

अत्रोच्यते । प्रतियोग्यसमानाधिकरण-यत्समाना-
धिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र
भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरणं व्याप्तिः ।

सिङ्गान्तलक्षणस्य दीधितिः ।

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेति, प्रतियोग्यसमानाधि-
करण-यदूपविशिष्टसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि-
तानवच्छेदको यो धर्मस्तदर्थावच्छिन्नेन येन केनापि
समं सामानाधिकरणं तदूपविशिष्टस्य तदर्थावच्छिन्न-
यावन्नरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

सिङ्गान्तलक्षणस्य गादाधरौ विवृतिः ।

‘प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र भवतीतियथाशुतमूलात्
यत्पदार्थं साध्ये प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नान्यत्वं प्रतीयते तथाच
वज्ञिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणमहानसीयवज्ञिलाद्य-
वच्छिन्नाभावमादाय दोषो दुर्बारः, सर्वेषामेव वज्ञगादीनां तादृ-
शाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टतया (१) तदन्यत्वासम्भवात् ।
यत्पदस्य यदूपावच्छिन्नपरतया यदूपावच्छिन्नस्य (२) प्रतियोगि-

(१) तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतयेति पा० ।

(२) यदूपावच्छिन्नेत्यस्य अपि मेण तदवच्छिन्नान्यत्वमित्यनेन सम्बन्धः ।

तावच्छेदका ये ये धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नान्तत्वमित्यर्थं साध्य-
तावच्छेदकस्य तत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नभेदकूटेन
प्रत्येकं सामानाधिकरण्यपर्यवसिते वज्ञादिसाध्यकहेतौ वज्ञि-
त्वादेविभिन्नवज्ञादिव्यत्यन्तर्भावेन महानसीयवज्ञित्वाद्यवच्छिन्न-
भेदैः प्रत्येकं सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽप्येकव्यक्तिसत्त्वादिसाध्यके सत्त्वा-
त्वादौ हेतुमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसत्त्वाद्यव-
च्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यासत्त्वादव्याप्तिः । यद्युपावच्छिन्नं प्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थं उक्तोषो-
डारेऽपि यद्युपं प्रतियोगितावच्छेदकभिन्नं प्रतियोगितावच्छेदका-
विषयकप्रतीतिविषयो वा (१) इत्यत एव सामन्नस्ये प्रतियोगिताव-

(१) यद्युपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाविषयकप्रती-
तिविषयतावच्छेदकमित्यपेक्षया यद्युपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेद-
काविषयकप्रतीतिविषय इत्यर्थं लाघवभिति । अथ गुण-कर्मान्तत्वविशिष्ट-
सत्त्वान् इत्यत्वादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणत्वत्वा-
वच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न गुणत्वत्वकर्मत्ववदन्तत्वविशिष्ट-
सत्त्वात्मस्य इत्यव्याप्तिसम्भवे गौरवप्रदर्शनमनुरूचतं, न च गुणत्वत्वेन गुणत्वं न भेद-
प्रतियोगितावच्छेदकं गौरवात् अतो गुणत्ववदेवापरिषिङ्गा साध्यापर्मिद्विः स्वरू-
पतो गुणत्वनिष्ठावच्छेदकताक्षेदस्य साध्यघटकत्वे गुणत्वत्वावच्छिन्नाविषयक-
प्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं तादृशसाध्यतावच्छेदकस्य इति नाव्याप्रिरिति
वाच्यम् । तथापि हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत् तदवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं न साध्यतावच्छेदकस्य इत्यव्याप्तिताद-
वस्थ्यात् घटकालीनवज्ञित्वाध्यकेऽप्याम्भेश तत्र तादृशघटत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयतावच्छेदकत्वत्वे घटकालीनवज्ञित्वेऽसत्त्वादिति चेत्र वज्ञित्वाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसुख्यविशेष्यतामूल्यप्रतीतिविशेष्यतावच्छेद-
कत्वस्य विवक्षितत्वात् । हेतुमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नापर्याप्ति-

विषयतावच्छेदकतापर्याप्तप्रधिकरणत्वमिति कस्ति । ताडशधम्मावच्छिन्नविशेष-
ताभिन्नविशेषतावच्छेदकत्वमित्यपि कस्ति ।

अत्र प्रकृतासुभितिविभेदतावच्छेदकतापर्याप्तप्रच्छेदकवर्मावच्छेदेन हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षयेन महानसीय-
वज्ञभावभावादायाव्याप्तिवारणम् अवच्छेदकभेदेनावच्छेदकताभेदेऽपि तत्त्वतियोगि-
तानिरूपितावच्छेदकतात्वेन व्यासज्यदत्तिवेन तदवच्छिन्नभेदो वज्ञित्वादावक्तव्यत एव ।
अथ हेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्त्वतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशे
दुर्ज्ञत्वम् । न च हेतुसमानाधिकरणाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वेनापि
पर्याप्तप्रलरं वर्तत एव इत्यनुगतरूपेणैव निवेशः कार्य इति वाच्यम् । तथा
सति धूमवान् वज्ञेरित्यादौ अतिव्याप्तापत्तेः यावनो वज्ञिसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकवर्मास्तावत्सुदायत्वस्यैव तदवच्छेदकतापर्याप्तप्रच्छेदक-
तया धूमत्वावच्छेदेन वज्ञिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्ववज्ञेदसत्त्वादिति
चेत्त, अवच्छेदकम् अवच्छेदकत्वत् इति प्रतीत्योर्वैलक्षण्येन स्वरूपसम्बन्धरूपपर्याप्ति-
प्रियसम्बन्धावगाहनस्यैव नियामकत्वं तथाच धूमत्वं वज्ञिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकमिति प्रतीतिवलादेव धूमत्वादावपि वज्ञिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वपर्याप्तिस्थिकारेणात्माप्रिविरहात् वज्ञित्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकमिति प्रतीत्यभावेन च वाच्यत्वावच्छेदेन धूमसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तभावान्नाव्याप्तिः, अतएव साध्यतावच्छेदकताधटक-
सम्बन्धावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वावच्छिन्नावच्छेदक-
ताकभेदो वज्ञित्वे न वर्तत एवेत्याप्तिरित परास्तम् । वज्ञित्वं समवायेन धूम-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् नेति प्रतीत्यभावादेव ताडशभेदसत्त्वेना-
व्याप्तिरित्वात् एतेन साध्यतावच्छेदकताधटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपक-
प्रतियोगितानिरूपकतावच्छेदकत्वेन निवेशोऽव्याप्तिवारणाय नोपादेयः हेतुसमा-
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकम् यावत् स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकम् एतादृशं स्वं साध्यतावच्छेदकमित्यनवच्छेदकान्तपारिभाषिकबलात्
दग्धिमानित्यादौ नैतादृशं स्वं किमपि दग्धस्वरूपं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वयावह्यस्य प्रत्येकं कस्यापि दग्धस्य स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति परम्परासम्बन्धः नुधावनमिति भद्राचार्येण
वस्तुतस्वित्यादिना लिखितं न सम्यक् यत्र यादृशं साध्यतावच्छेदकं तत्र ताडश-

च्छेदकविशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
निवेशनमनुचितं, एवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छन्नत्वविवक्षया यद्वूपा-
वच्छन्नं प्रतियोगित्वं उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकानवच्छन्न-
मित्यर्थः, शुद्धवक्षित्वादिरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगित्वे
महानसौयत्वादिविशिष्टवक्षित्वाद्यनवच्छेदत्वं सुलभमेव यद्वूपा-
वच्छन्नं प्रतियोगित्वं तादृशप्रतियोगिताभिन्नमित्युक्तौ समवाया-
दिना घटादौ साध्ये संयोगादिना घटादिहेतावतिव्याप्तिः संयोगा-
दिसम्बन्धावच्छन्नघटत्वाद्यवच्छन्नप्रतियोगितायां हेतुमन्त्रिष्ठा-
भावप्रतियोगिताभेदसत्त्वात् इदं वाचं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्ति-
वारणाय हेतुमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छन्नत्वस्य निवेशनीयतया व्यभिचारिमात्र एव सम्बन्धान्तराव-
च्छन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदक-
सम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताभेदसत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यात् यद्वूपाव-
च्छन्नप्रतियोगितात्वावच्छेदेन हेतुमन्त्रिष्ठसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छन्नप्रतियोगिताभेदनिर्देशे च व्यापकत्वघटनया महागौरव-
मिति प्रतियोगिताभेदसुपैच्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छन्नभेदो-
पादानं, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छन्नत्वं भेदानुयोगिसाध्यता-
वच्छेदकावच्छन्नप्रतियोगितायां निवेश्यातिव्याप्तिवारणेऽपि केव-

मेव स्वपदेन भर्त्यव्यम् अन्यथा महानसौयत्वविशिष्टवक्षित्वस्य साध्यतावच्छेदक-
तास्यले व्यभिचारिण्यतिव्याप्तेः तथात्रापि दण्डत्वरूपेण दण्डस्य उपादानसम्बन्धेन
सर्वस्यैव दण्डस्य दण्डत्वावच्छन्नसम्बन्धनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेना-
व्याप्तेरयोग इत्यतो वस्तुतस्त्वित्यादिपाठः प्रामाणिक इति वदन्ति इति कृतं
पञ्चवित्तेन ।

लान्विसाध्यके ताटशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धा अव्याप्तिरितीत्या
मिश्वाख्यापरिकारेऽपि स्वावलम्बनीयपक्षापेक्षया गौरवमित्यु-
पाध्यायोपदिष्टनज्यत्यासपक्षमवलम्बग व्याचष्टे, ‘प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणेति। न च नज्यत्यासेन साध्यतावच्छेदके प्रति-
योगितावच्छेदकभेदनिवेशेऽपि शुद्धवक्त्रिलादौ महानसीयत्वादि-
विशिष्टवक्त्रिलादिभेदासत्त्वात् साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छे-
दकाविषयकप्रतीतिविषयत्वमेव विवक्षणीयं तदपेक्षया साध्यताव-
च्छेदकावच्छन्नप्रतियोगित्वे प्रतियोगितावच्छेदकानवच्छेदात्म-
निवेशपक्षे न गौरवमिति वाच्यम्। प्रत्येकं घटादौ घट पटो-
भयत्वाद्यवच्छन्नभेदवत् शुद्धवक्त्रिलादौ महानसीयत्वाद्यन्तर्भावेन
पर्याप्तविशिष्टवक्त्रिलाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छन्नभेदस्य
सुघटत्वात्। अवच्छेदकाविषयकप्रतीतिविषयत्वविवक्षामन्तरे-
णैव प्रतीकारात्। अवच्छेदकत्वस्य वक्त्रिलादौ महानसीयत्वादि-
निष्ठस्य सम्बन्धादिभेदेन भिन्नत्वेऽपि अनुगतेन तत्त्वप्रतियोगि-
तावच्छेदकतात्वरूपेण व्यासज्यवृत्तितायाश्वकवर्त्तिलक्षणे वक्त्रि-
त्वादेवच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वमुपपादितवतो दीधितिकार-
स्यानुमतत्वात्, सार्वभौमैस्तु विशेषधर्मावच्छन्नप्रतियोगिता-
कूटानतिरिक्तसामान्यधर्मावच्छन्नप्रतियोगितासम्बन्धस्य विशेष-
रूपेणाव्यासज्यवृत्तेरपि सामान्यधर्मावच्छन्नप्रतियोगितासम्बन्धत्वे-
नानुगतेन व्यासज्यवृत्तित्वमितिकरणरवेणौक्तम्। एवं सति महा-
नसीयवक्त्रिभिन्नत्व-वक्त्रिलाद्योः प्रत्येकं धूमादिसमानाधिकरणा-

भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वेऽपि प्रकृतानुमिति-
विधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तादृशरूपावच्छि-
न्नानुयोगिताकतादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्यैव व्यासिवटकत्वो-
पगमेन नातिप्रसङ्गः (१) उक्तस्थलीयानुमितिविधेयतावच्छेदकता-

न तु महानसीयवक्षिभिन्नवक्षिमान् धूमादित्यादौ अतिव्यासिवारण्याय
अनुमितिविधेयतावच्छेदकता यादृशरूपावच्छिन्ने पर्याप्ता तद्रूपावच्छिन्नानुयोगि-
ताकतादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदविवक्षणेऽपि रूपवान् एथिवी-
त्वादित्यादावव्याप्तिहेतुमन्त्रितस्य विषयितया रूपत्वादिविशिष्टाभावस्य यत्-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य रूपत्वादावसन्त्वात् । न च साध्यता-
वच्छेदकतावटकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणाद्वैषदोष-
इति बाच्यम् । तथा सति पर्याप्तिनिवेशेऽपि साध्यतावच्छेदकतावटकसम-
वायाद्यवच्छिन्नाया हेतुमन्त्रितमहानसीयवक्षिभावप्रतियोगितावच्छेदकताया-
व्यासज्यटन्तित्वविरहेण वक्षित्वादौ तदवच्छिन्नभेदासन्त्वाइक्षिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिवारण्यासम्भवार्दिति चेत्त, साध्यतावच्छेदकतावटकसम्बन्धावच्छिन्ना या
हेतुमन्त्रिताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकता तच्चरूपकीभूता या प्रतियोगिता तद-
वच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य निवेशनीयत्वात् तथाच रूपवान् एथिवीत्वाहि-
त्यादौ विषयित्वावच्छिन्नरूपत्वनिष्ठावच्छेदकताया लक्षणावटकत्वान्नाव्याप्तिः
न वा वक्षिमान् धूमादित्यादौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्नतादृशावच्छेदकतानिरूपक-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्यासज्यटन्तित्वसन्त्वेन तदवच्छिन्नभेदस्य वक्षित्वादौ
सन्त्वादव्याप्तिरपोति ध्येयम् । न चैवमनुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकी-
भूतदण्डत्वाद्यवच्छेदेन दण्डदेहेतुमन्त्रिताभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतानि-
रूपकप्रतियोगितावच्छेदकतावद्वेदसन्त्वादण्डादिसाध्यकेऽव्याप्तिदानासङ्गतिरिति
वाच्यम् । हेतुमन्त्रिताभावीयतादृशप्रतियोगितावच्छेदकताया व्याप्तिर्णतया दण्ड-
त्वावच्छेदेन तदवच्छिन्नभेदसन्त्वाभावात् । न च यो यदनवच्छेदकः स तदभाववच्छे-
दक इति नियमबलादेव दण्डत्वावच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्ववद्वेदसन्त्वान्नाव्याप्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् द्रव्यत्वावच्छेदेन दण्डे घटजनकत्वा-
भावसन्त्वप्रसङ्गादिति । इदमत्वावधेयं तत्तदण्डाभावप्रतियोगितावच्छेदकतात्वरूपेण

पर्यात्यवच्छेदकदर्शितधर्मदयनिष्ठदिलाद्यवच्छिन्नहेतुमनिष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिमति विरोधेन तदवच्छिन्नभेदा-
सत्त्वात्, साध्यतावच्छेदकवृत्तिमहानसीयबङ्गभिन्नत्व-वङ्गित्वो-
भयत्वाद्यनुपस्थितिकाले तदवच्छिन्नेऽनवच्छेदकत्वस्य दुर्यहतया
अनुभित्यनुत्पादो व्यापकताज्ञानकारणतावादिनामिष्ठ एव, तेन
तेन रूपेणानवच्छेदकत्वग्रहात्तद्रूपावच्छिन्नविधेयतावच्छेदकताका-
नुभित्यनुपपत्तिश केवलान्वयित्रये ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते, यत्त्व-तत्वेन
हेतोनिर्विशेषे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिर्भिर्येत, सा च नानुभित्युप-
योगिनौ पक्षीयधूमादिव्यक्तिव्यापकतायाः पूर्वं वङ्गगादावगृहीत-
त्वादिति ‘यदूपविशिष्टेत्युक्तं, तथाच धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदक-
धर्मानेव विशिष्य निवेश्य तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकानुभित्यौपयिक-
व्याप्तिर्वाच्या महानसादौ धूम-वङ्गगादिव्यभिचारायहावङ्गित्वा-
दिना तत्तद्धूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया भाव पक्षीयधूमादिसाधा-
रणधूमत्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताया अपि व्यापकताया ग्रहसम्भवा-
त्तदघटितव्याप्तेः पक्षवर्मधूमे ग्रहादनुभितिनिर्वाह इति भावः ।
न च सामानाधिकरणस्य व्याप्तिवप्त्वे हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेद-
आवश्यक एवेत्यनुगतरूपेण हेतुनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् ।
हेतुव्यक्तिभेदेन व्याप्तिभेदेऽपि अनुगतरूपेण हेतुनिवेशे धूमव्यापक-

तादृशावच्छेदकताया व्याप्तिवृत्तिसुपगम्य अवच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशेऽपि
न तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नानुगताभावनिवेशननिर्वाहः हेतुसमानाधिकरणा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्तरूपेण तथात्वसुपगम्य अनुगताभावनिवेशसम्भवेऽपि
धूमवान् वङ्गेरित्यादौ धूमत्वाद्यवच्छेदेन तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदसत्त्वादति-
प्रसङ्गादिति ।

वक्षिप्रतियोगिकधूमनिष्ठसामानाधिकरणव्यक्तीनामनुगमात् सामान्यप्रत्यासत्या पक्षीयहेतुनिष्ठव्यासेरपि प्रथमं अनुगतसामानाधिकरणत्वरूपव्यासित्वेन अहसभवेनानुमित्युपपत्तेः तत्तदग्रक्तिलेन हेतुनिवेशेऽननुगमात् सामान्यप्रत्यासत्यापि पक्षीयहेतुनिष्ठव्यासेव्यासित्वेन दुर्घटतया अनुमित्युपपत्तेः, हेतुतावच्छेदकाश्याधिकरणत्वसुपेक्ष्य तदिशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वप्रवेशप्रयोजनमये वक्ष्यते प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण साध्यतावच्छेदकनिवेशे वक्षित्वादिना वक्षित्वादिकमनवगाहमानात् प्रतियोगितानवच्छेदकवस्तमानाधिकरणधूमवानित्यादिज्ञानादक्षिमानित्याद्यनुमित्यापत्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिसम्भवः, कदाचिद्वक्षित्वेन कदाचिद्वक्षित्वादिना बज्जग्नुमितिरिति नियमानुपपत्तेः । न चानवच्छेदकत्वेन तत्तदर्थावगाहित्वमेव व्यासिग्रहस्यानुमितौ विधेयतावच्छेदकतया तत्तदर्थभाननियामकमिति वाच्यम् । अनवच्छेदकत्वेन वक्षित्वादिभाने द्रव्यत्वादिभानस्यापि प्रायशः सम्भवात् एवं तत्क्षाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारितया हेतुभानस्य हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमात्रेण तत्क्षाध्यतावच्छेदकावगाहिव्यासिज्ञानाविरोधितया विशिष्य साध्यतावच्छेदकानवगाहिव्यासिज्ञानस्य हेतुत्वे व्यभिचारस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिश्वेति विशिष्य साध्यतावच्छेदकस्य व्यासिघटकतालाभाय प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नेनेत्यनुक्ता प्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मस्तदवच्छिन्नेनेत्युक्तम् । यत्र वक्षित्वादिविशेषणावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकता तत्र तेन रूपेणैव तद-

माणां व्यापिधितकता यत्र च स्वरूपत एव वङ्गित्वाद्यखण्ड-
धर्माणां साध्यतावच्छेदकत्वं तत्रापि विशेषणावच्छिन्नतत्त्वदर्थ-
घटिततत्त्वदर्थविदितराहृत्तित्वरूपवङ्गित्वादिना तत्रिवेशो न तु
स्वरूपत एव, अनवच्छेदकत्वरूपविशेषणपुरस्कारेण भाने निर्विशेष-
णकभानामकस्य स्वरूपतो भानस्यासम्भवात् वङ्गगादीतराहृत्ति-
त्वस्य वङ्गगादिमात्रहृत्तिधर्मान्तरसाधारणेऽपि तत्त्वात्पुरस्कारेण
व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमिति-
हेतुत्वमुपेयते सकलवङ्गगादिहृत्तित्वविषयतानिवेशे गौरवात्
सकलवङ्गगादिहृत्तित्वस्य वङ्गगादीतरहृत्तिसाधारणतया तत्त्वात्-
पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य न हेतुतासम्भवः तथा सति
इभ्यनादिहेतुनापि वङ्गित्वाद्यवच्छिन्नानुमितिप्रसङ्गात् सकल-
वङ्गगादिहृत्तित्वव्यत्वादाविभ्यनादिव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वाद्वङ्गि-
त्वादिनिष्ठतद्वक्तित्व-धूमजनकतावच्छेदकजातित्वादेवंवङ्गित्वादि-
मात्रहृत्तित्वेऽपि तेन रूपेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादङ्गिमानित्य-
नुमितिरनुभवविरुद्धा येन रूपेणोपस्थिते वङ्गगादीतरसाधारण-
संशयो न जायते तत्पुरस्कारेण व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहादेवोक्ता-
नुमित्युत्पादानुभवात् अतएव ज्ञानत्वत्वानुभवत्वव्यापकगुणत्व-
व्याप्यजातित्वयोरविशेषण (१) ज्ञानत्वत्वरूपेण व्यापकतावच्छेदक-
त्वग्रहाज्ज्ञानवानयमित्यनुमितिर्न भवितुमर्हतौति दीधितिकार-
वक्ष्यमाणदूषणं प्रत्यक्तम्, अधिकमये वक्ष्यामः। तत्त्वद्वक्तिसामाना-
धिकरणं न तत्त्वद्वक्तिगमकताप्रयोजकं पर्वतीयधूमे महानसीय-

(१) अवाविशेषत्वं तत्त्वात्पुर्त्तित्वया।

वक्षिसामानाधिकरणाग्रहेऽपि ततः पर्वते लाघवज्ञानादिवशा-
नमहानसौयवक्षरनुभितिरिति दर्शयति, ‘येन केनापौति ‘यावन्निरु-
पितेत्याभ्यां, ‘तद्रूपविशिष्टस्य तद्भावच्छिन्नयावन्निरुपिता व्याप्ति-
रिति तद्रूपावच्छिन्ननिष्ठा तद्रूपावच्छिन्नयावद्यक्तिगमकताप्रयो-
जिका व्याप्तिरित्यर्थः, यथाश्रुते एकसाध्यव्यक्तिसामानाधिकरण-
स्यापरव्यक्तिप्रतियोगिकत्वासम्बवेनासङ्गतेः ।

अनुमानदौधितिः ।

दण्डगादौ साध्ये परम्परासम्बद्धं दण्डत्वादिकमेव
साध्यतावच्छेदकमतो नाव्याप्तिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

यचैकैकसाध्यतावच्छेदकव्यक्तिर्न सकलहेतुमदृत्तितावच्छे-
दिका तत्वानुगतरूपावच्छिन्नेनापि तेन रूपेण न तादृशहेतु-
व्यापकतासम्भवः सकलसाध्यतावच्छेदकव्यक्तीनामेव चालनी-
न्यायेन हेतुसामानाधिकरणतत्त्वात्त्वाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वादित्याशङ्कामिष्टापत्त्या परिहरति, ‘दण्डगादाविति,
‘परम्परासम्बद्धमिति स्वसमवायिसंयोगादिसम्बन्धेन साध्यसम्बद्ध-
मित्यर्थः. एतत्र साध्यावृत्तितया दण्डत्वादेन व्यापकतावच्छेदकत्व-
सम्भव इत्याशङ्कानिराकरणाय, ‘साध्यतावच्छेदक’ दण्डसंयोगत्वा-
दिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकतावच्छेद-
कमित्यर्थः (१) । एवकारेण दण्डादिरूपसखण्डधर्म्मव्यवच्छेदः,

(१) दण्डसंयोगादिरूपनानाधिकरणवृत्तितावच्छेदकावच्छिन्नहेतुव्यापकता-

तथाच तच प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य दुरुपपादल्पेऽपि न क्षतिः ।
दण्डत्वादिनैव प्रकारेण तज्जेतुकदण्डाद्यनुभितेरुपगत्व्यत्वात् ।
व्यापकतावच्छेदकत्वभ्रमादेव दण्डादिप्रकारकदण्डनुभितेरुपग-
मात् । स्वाश्चयघटितपरम्परासम्बन्धेन यज्ञमर्मे व्यापकतावच्छेदकत्व-
यहस्तुहिशिष्टधर्मिप्रकारेण सामानाधिकरण्यप्रतियोगितया साध्या-
वगाहिव्यासिग्रहस्यैव वा तज्जम्भविशिष्टदण्डादिरुपधर्मिणोऽनु-
भितिविधेयतावच्छेदकताप्रयोजकत्वोपगमेन दण्डमानित्याकार-
कानुभितेभ्रमगून्यतादशायां निर्वाह्यत्वादिति भावः । अथ महा-
नसौयत्वादिसहितवक्षित्वादेधूमादिमन्त्रिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वेऽपि शुद्धवक्षित्वादिरुपसाध्यतावच्छेदकस्य तादृशप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्ववत्, तत्त्वाविशिष्टदण्डस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य सुघटतया तस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुपगमो न सङ्गच्छते ।
न च तद्वण्डीनास्तीति बुद्धौ तत्त्वोपलक्षित एव दण्डे प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वपर्यासिर्मासते न त तत्त्वामल्लभाव्य तत्त्वोपलक्षित-
व्यक्तेरेवानतिप्रसक्ततया तत्त्वांशस्यावच्छेदकान्तर्भावे गौरवादतो-
विशेषस्यावच्छेदकत्वपर्यास्यधिकरण्यतया दण्डत्वविशिष्टस्यापि
तस्यानवच्छेदकत्वं दुर्बर्टं^(१) महानसौयवक्षित्वाद्यभावप्रतियोगितायां
वक्षित्वादेरतिप्रसक्ततया तत्त्वात्वेऽवच्छेदकतापर्यास्यसम्बन्धेन महा-

वच्छेदकमित्यर्थ इति पा० । एतादृशपाठे दण्डसंयोगादिरुपेत्यस्य उत्तरवर्त्तनि
इतुव्यापकतावच्छेदकमित्यत्र हेतावन्वयः ।

(१) विगेष्यष्टत्तेर्विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्यपगमादिति भावः ।

न सौयत्वादेरवच्छेदकान्तर्भाव आवश्यक इति शुद्धवक्षिल्वादेस्ताटश-
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सुघटमिति वाच्यम् । स्वरूपतो भास-
मानस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धितया सखण्ड-
पदार्थस्य दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तस्य स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वा-
सम्भवेन दण्डत्वादिविशिष्टस्य चातिप्रसक्तत्वेन तत्तादिरूपविशेषण-
मनन्तर्भाव्य तत्रावच्छेदकत्वपर्यासेरयोगात् । अभावप्रतियोगि-
तावच्छेदकतया भासमाने उपलक्षणैभूतधर्मान्तरभानोपगमे
उपलक्षणतया दण्डत्वमात्रं तत्तदण्डावच्छिन्नाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकतया भासमानतत्तदण्डांशे विषयीकृत्य दण्डमति दण्डी-
नास्तीति प्रत्ययस्य दुर्व्वारत्वाच् । अत्र केचित् उक्तानुशयेनैव ‘दण्डग-
दावित्यादिपदहयोपादानं तेन च (१) पृथिवीत्वाद्यजातित्वा-
दिना अनुगतीकृत्य घटत्व-पटत्व-मृत्तिकात्व-पाषाणत्वादिमतः सम-
वायादिना पृथिव्यादिहेतुकसाध्यस्य ताटशजातित्वादेव परिग्रहः ।
समवायादिना हेतुभूतपृथिव्यादिमति तन्तु-कपालादौ विशेषण-
नवच्छिन्न-घटत्व-पटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् । सर्वास्तेव
साध्यतावच्छेदकताटशजातिषु तथाविधाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वपर्यासेस्तासां व्यापकतावच्छेदकत्वासम्भवेन तदनुगमकोक्त-
धर्मस्यैव परम्परासम्बन्धेन तथात्मोपगमस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु तदण्डवान्नास्तीत्यादौ प्रतियोगिविशेषणतया भासमान-
दण्डादिष्वेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यासिर्भासते तद्विशेषण-
तत्तादौ तत्तद्वच्छेदकतावच्छेदकत्वमेव प्रतियोगिताव्यधिकरणस्य

(१) चादिपदाभ्याज्ञेति पा० ।

तदवच्छेदकत्वासम्भवेन तदन्तर्भावेन तदवच्छेदकतापर्याप्यसम्भवात् । न चानवच्छिन्नावच्छेदकत्वरूपं स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं निवेशनीयमितिवाच्यम् । तत्त्रसखण्डसाध्यतावच्छेदकक्षयमिचारिण्यतिव्याप्तेः (१) । अतो तदण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटं (२) महानसौयवक्षिर्नास्त्रीत्यादौ च महानसौयत्वादेः प्रतियोगिन्येव विशेषणतया भानात् तदन्तर्भावेनैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिर्भासल-इति विशेषः । अथ वक्षित्वाद्यंश एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेषणतया महानसौयत्वादिकमवगाहमाना महानसौयत्वविशिष्टवक्षित्ववान्नास्त्रीत्याकारिका प्रतीतिः तस्या उक्तयुक्त्या (३) वक्षित्वादेरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिविषयकतया वक्षित्वादेरप्यनवच्छेदकत्वं दुर्घटमेव स्यात्, यदि च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसौयत्वादेस्तदवच्छेदकतायामवच्छेदकत्वे गौरवान्महानसौयत्वादिसहितस्य वक्षित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वं उक्तप्रतीतिसु कम्बुग्रीवादिमान्नास्त्रीति प्रतीतिवदवच्छेदकतावच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपैवेत्युच्यते (४) ; तदा यत्र सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसौयत्वादिविशिष्टस्य वक्षित्वादेः साध-

(१) तथाच दण्डादिसाध्यक्षयमिचारिण्यतिप्रसक्तिभयेनानवच्छिन्नावच्छेदकत्वनिवेशायोग इति भावः ।

(२) अनवच्छिन्नावच्छेदकत्वमेव च स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वं तत्परण्डे नास्त्येव अतो दण्डादेरनवच्छेदकत्वं दुर्घटमिति पा० ।

(३) प्रतियोगिताव्यधिकरण्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवयुक्त्या ।

(४) कम्बुग्रीवादिमान्नास्त्रीतिप्रतीतिर्यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वांशे भ्रमरूपा तथेत्यर्थः ।

तावच्छेदकता तत्स्थलीये व्यभिचारिणि धूमादिहेतावति-
व्यासिरिति स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठेत्यादिना निर्वाच्यम् पारि-
भाषिकमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तत्र तप्तक्षणे यादृशस्य
स्वपदार्थस्य प्रवेशस्तादृशत्वं, एवत्र महानसीयत्वादिविशिष्टस्य
वक्त्रित्वादेस्तत्र स्वपदेनोपादानसम्भवात् विशिष्टवक्त्रित्वादिक-
मेव पारिभाषिकमवच्छेदकत्वं तदवच्छन्नभेदस्य शुद्धवक्त्रित्वादावपि
दुर्बृटः, तथाचावच्छेदकं यादृशं स्वं तादृशविशिष्टाविषयकप्रतीति-
विषयत्वमेवानवच्छेदकत्वपदेन विवक्षणैयं तथाच सति सखण्डस्य
दण्डादेः स्वरूपतोऽभानात्तत्त्वादिविशेषणविशिष्टस्यैवावच्छेदक-
लक्षणस्यस्वपदेनोपादेयतया तद्विशिष्टाविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य
दण्डत्वादिविशिष्टे सुघटत्वात् व्यापकतावच्छेदकत्वमव्याहतमेवेति
चेत्र, पारिभाषिकस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वघटितत्वेनाननुगतस्या-
भावकूटज्ञानासम्भवेन प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेद-
कत्वस्यागत्या गुरुधर्मसाधारण्यमुरौक्तव्य व्यासिलक्षणे तदेव हि
निवेशनीयम्, एवत्र (१) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीय-
त्वादिविशेषणावच्छन्नस्य वक्त्रित्वादेहेतुमवक्त्रित्वाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वेऽपि(२) महानसीयत्वादिविशिष्टनिरूपितसमवायादेरेव-
प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तत्रोपेयं शुद्धसमवायादिना

(१) गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे चेत्यर्थः ।

(२) सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन महानसीयत्वादिविशेषणवक्त्रित्वावच्छ-
न्नत्वादिसाध्यक्यभिचारिण्यतिआभिवारणाय उक्तविशिष्टस्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमव्याहृत्वाकर्त्तव्यमिति भावः ।

वक्षित्वादेरतिप्रसक्तत्वात्, शुद्धसमवायादेस्तत्रावच्छेदकतावच्छेद-
कत्वे महानसीयत्वादिसामानाधिकरण्योपलक्षितवेक्षित्वाद्यवच्छ-
न्नाभावात् तदिशिष्टवक्षित्वाद्यवच्छन्नाभावस्य वैलक्षण्यानुपपत्तेश ।
तथाच साध्यतावच्छेदकताघटकशुद्धसमवायादिना अखण्डवक्षित्वा-
देरनवच्छेदकत्वं न दुर्लभं (१) । न च महानसीयत्वादिसामाना-
धिकरण्यस्य यत्रोपलक्षणता तत्र तस्यावच्छेदककोटी न प्रवेशः
यत्र विशेषणत्वं तत्र प्रवेशः, इत्यत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् ।
उपलक्षणौभवत्तत्तद्रूपावच्छन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावबुद्धा-
वपि तत्तद्रूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकांशे प्रकारतया भानात् तत्राव-
च्छेदकतावच्छेदकत्वभानस्यावश्यकतया अवच्छेदकशरीराप्रवेश-
रूपोपलक्षणतया उपलक्षणविधया अवच्छेदके तत्रासम्भवात् ।
यदुपलक्षितनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकताघटकसम्बन्धत्वं तस्यो-
पलक्षणतयावच्छेदकत्वं यदिशिष्टनिरूपितसमवायादेरवच्छेदकता-
वच्छेदकत्वं तस्य विशेषणविधया अवच्छेदकतावच्छेदकत्वमित्य-
स्यैव विशेषत्वात् । एकत्वप्रागभावविशिष्टघटादेः (२) संयोगादि-
सम्बन्धेनाभावस्य प्रतियोगितायां अप्रसिद्धतया (३) विशिष्टनिरू-
पितसंयोगादेरवच्छेदकत्वसम्भवेनागत्या विशेषणविधया प्रति-

(१) साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छन्नावच्छेदकत्वाभावस्य लक्षणघटकत्वा-
दिति भावः ।

(२) नन्वेवं विशिष्टसत्त्वावान् जातेरित्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छ-
न्नावाटक्षिदीर्घितिक्तो विरुद्धेत तत्र प्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टनिरूपित-
समवायेन प्रतियोगिनो गुणादावनधिकरण्यत्वादित्यत आह, एकत्वेत्यादि ।

(३) प्रतियोगिताया व्यावर्त्तकतयेति पा ॥

योगितावच्छेदकत्वमित्यन्यथैव वैलक्षण्यस्य (१) उपपादनीयतया
शुद्धसमवायादेरेव विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध-
तया ताटशाभावस्य ताटशसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण-
तया दीधितिक्तां प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टासामानाधि-
करणपर्यन्तव्याहृत्तिसङ्गतिः । मा भूदा विशिष्टनिरूपितसम-
वायात्वादिना प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धता तथापि
महानसीयत्वादिसमानाधिकरणोपलक्षितवक्त्रित्वादेस्तद्विशिष्टव-
क्त्रित्वादेश प्रतियोगितावच्छेदकतयोर्वैलक्षण्यं, आद्या तद्वर्त्मा-
वच्छेनविशेषपर्याप्ता, अन्या च विशेष-विशेषणभावापन्नयो-
र्धम्म-धर्मिणोर्दयोः पर्याप्तेवं रीत्यौपपादनीयं, तावतापि
अखण्डस्य शुद्धवक्त्रित्वादेहेतुमन्तिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वसुपपद्यते धर्मान्तरोपलक्षितवक्त्रित्वाद्यवच्छेनाभावस्य धूमादि-
मत्यवृत्तिः विशिष्टवक्त्रित्वाद्यवच्छेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकता-
याच्च विशेष-विशेषणान्तर्भावेनैव पर्याप्तः । तत्तोपलक्षित-
दण्डावच्छेनप्रतियोगिताकहेतुमन्तिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकता-
च तत्तावच्छेनशुद्धविशेष एव पर्याप्ता साध्यतावच्छेदकता-
घटकशुद्धसंयोगसम्बन्धावच्छेना चेति ताटशसम्बन्धेन दण्डादे-
स्ताटशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं दुरुपपादमिति सामज्ज्ञस्य-
मिति वदन्ति ।

वसुतो गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे पारिभाषिका-

(१) अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता विशेषणान्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिता-
भावप्रतियोगिता उपलक्षिते विशेष एव इत्येवं वैलक्षण्यस्य ।

वच्छेदकत्वं निवेशनीयं तच्छरौरे यादृशं स्वं निविष्टं तादृशधर्मभेदनिवेशे वक्षित्वादौ विशिष्टवक्षित्वादिभेदासत्त्वेन तादृशतादृशधर्माविषयकप्रतीतिविषयत्वं निवेशनीयमिति गौरवमतः प्रतियोगितावच्छेदकं यादृशयादृशरूपं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कात्वरूपं तत्तदतिरिक्तवृत्तित्वमेवानवच्छेदकात्तेन विवक्षणीयं तथाच सर्वासामेव दण्डादिव्यक्तीनां हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया कस्याद्विदपि दण्डादिव्यक्तेन यावत्प्रतियोगितावच्छेदकातिरिक्तवृत्तित्वं स्वस्य स्वातिरिक्तवृत्तित्वविरहात् इत्यखण्डधर्मस्य व्यापकतावच्छेदकत्वानुसरणम् (१)। एतच्चैकोक्त्यभिप्रायेण यथाश्रुतमूललक्षणमुपपादयितुं सार्वभौमप्रभृतिमतमनुसृत्य। एकोक्त्यनादरेतु अनुगतरूपेण नानाव्यक्तिविधेयतावच्छेदककानुमित्यौपयिकव्यासिर्यद्वूपावच्छिन्नमनवच्छेदकं यद्वूपं वा प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकं तद्वूपविशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरणं तद्वूपविशिष्टावच्छिन्ननिरूपिता व्यासिरित्येवं रीत्या निर्बचनीया, तथा सति दण्डसंयोगादिहेतुकापि दण्डमानयमित्याकारिकानुमितिर्विशेषदर्शिनामपि निर्बहृति, एवमेकोक्त्या प्रतियोगिताधर्मिंकोभयाभावघटिताया ग्रन्थकारेण स्वयमुपदर्शनीयाया व्यासेरपि दण्डत्वादिविशिष्टदण्डाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वनिर्बाहः, हेतुसमानाधिकरणविशेषाभावप्रतियोगितायां दण्डत्वपृथिवौत्त्वाद्यजातित्वादिविशिष्टावच्छेदत्वाभावस्याद्याहतत्वात्

(१) प्रतियोगितानवच्छेदकत्वानुसरणमिति पा० ।

दण्डगादिसामान्याभावप्रतियोगितार्थामेव तद्भम्बंविशिष्टनिरूपित-
विलक्षणावच्छेद्यतासत्त्वादिति ध्येयम् ।

अनुमानदौधितिः ।

इत्यच्च इदन्द्रव्यं गुण-कर्मान्यत्वे सति सत्त्वादि-
त्यादौ सत्त्वाद्यधिकरणगुणादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योगितेऽपि द्रव्यत्वादेः नाव्यास्तिः साधनस्य विशिष्ट-
सत्त्वादिर्गुणादावबृत्तेः, सामानाधिकरणव्यक्तीनां भेदे-
ऽपि निरूपकातावच्छेदकस्याधिकरणातावच्छेदकस्य चै-
क्याद्वाप्तेरैव्यं, वस्तुतस्तु धूमत्वादिविशिष्टव्यापकवक्त्रि-
सामानाधिकरणस्य रासभादिसाधारणत्वाङ्गुणत्वादिति ताण्डशसामानाधिकरणं तद्वति धूमत्वादिकं वा
व्यास्तिः, आद्या भिन्ना द्वितीया त्वभिन्नैवेति ध्येयम् ।
अयं कपिसंयोगी एतदृक्त्वादित्यादिसंग्रहायासमा-
नाधिकरणान्तम् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

‘इत्यच्चेति हेतुतावच्छेदकोपलक्षितहेतुसामानाधिकरण-
साधारणरूपसुपेक्ष्य विशिष्टसामानाधिकरणत्वेन सामानाधि-
करणविशेषनिवेशनेन चेत्यर्थः, ‘नाव्यास्तिरिति न विशिष्ट-
सत्त्वात्वरूपहेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्नानजन्यानुभि-

त्वौपयिकव्याप्तिनिर्वाह इत्यर्थः, तेन विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षित-
हेतुमत्ताज्ञानजन्यानुभित्वौपयिकव्याप्तौ तु तदुपलक्षितहेतु-
सामानाधिकरण्यसेव निवेशं, अतो द्रव्यत्वाद्यभावे ताढश-
हेतुसामानाधिकरण्यसत्त्वात् ताढशहेतौ न द्रव्यत्वादेव्याप्तिरित्य-
भान्तस्यापि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वाद्युपलक्षितहेतुमत्ताज्ञान-
सभवेऽपि न तत्र द्रव्यत्वाद्यनुभित्वापत्तिरिति नासङ्गतिः ।
यत्र घट-पटवृत्तिसंयोगत्वादिना हेतुता, घट-पटाद्यन्यतरत्वं साध्यं
तत्रोभयवृत्तित्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धगा हेतुतावच्छेदकोपलक्षित-
हेतुसामानाधिकरण्यगर्भं व्याप्त्यन्तरं स्त्रीकरणीयं अन्यथा तद्दे-
तुकतत्त्वाध्यकानुभित्वुच्छेदप्रसङ्गात् । ताढशव्याप्त्यन्तरानभ्युपगमे
साढशहेतुकानुभितिरप्युच्छिद्येत तद्देदसामानाधिकरण्यसहित-
तहर्त्तिधर्मत्वरूपसाढशत्वविशिष्टाधिकरणाप्रसिद्धगा विशिष्टाधि-
करणतागर्भव्याप्त्यसभवात् । एवं व्यतिरेकव्याप्तिरपि हेतुताव-
च्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यघटिता तदुपलक्षितवैयधिकरण्यघटिता
चावश्यसुपेया अन्यथा एकव्यक्तिसमवेत्याद्यनुभितिलक्षणस्यानु-
भितिसामान्ये इतरभेदानुभापकत्वानिर्वाहात् । न च तत्र
विशिष्टवैयधिकरण्यगर्भव्याप्तिरप्यस्त्रीति किं व्याप्त्यन्तरेणेति वाच्यं ।
ताढशव्याप्तिविषयकस्य विशिष्टहेत्वधिकरणतागर्भपक्षधर्मताज्ञान-
स्यैव हेतुताया विशिष्टसत्ताहेतुकगुणादिपक्षकगुणाद्यनुभित्वा-
पत्तिभयेन स्त्रीकरणीयतया तत्स्त्रीकारस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा
एतद्वाक्तिसमवेतत्वघटितहेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य भागाप्सिद्धगा
अनुभितिसामान्ये तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रमात्रकपरामर्शस्या-

सम्भवादसमञ्जसम् (१) । अथैवं विशिष्टवैशिष्ठ्यावगाहित्ताने विशिष्ट-
निरूपितसमवायस्य सम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन व्याप्तिहेतुतावच्छे-
दकसम्बन्धेन हेतुमत्त्वस्याग्रे विवक्षयैव निर्बहतीति कथमत्र विशिष्ट-
पदोपादानम् । न च विशिष्टवैशिष्ठ्यबोधे विशिष्टनिरूपितसमवाय-
त्वादिना न विशेषणसम्बन्धता अपि तु शुद्ध एव समवायादिर्विशे-
षणसम्बन्धः स्व विशिष्टनिरूपितसमवायादिस्तु विशेषणतावच्छेदक-
सम्बन्धः इति मताभिप्रायेणेदं तथाचोक्तस्यले हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धः शुद्धसमवाय एवेति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धमात्रविवक्षया
न प्रतीकार इति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ठ्यावगाहि-
त्ताने हेतुतावच्छेदकस्य पक्षे परम्परासम्बन्धभाननियमे व्यापकता-
शरीरघटकाभावाधिकरणेऽपि तदीयतादृशसम्बन्धस्य निवेशित-
त्वात् तत एव हेतुतः पक्षे साध्यानुमितिनिर्बाहे विशिष्टत्वेन
सत्त्वादेव्यत्वादिव्याप्तिस्त्रीकारस्य निरर्थकताप्रसङ्गात् । न च
दर्शितरौत्या विशिष्टव्यापकताग्रहस्य विशेषणव्यापकतावगाहि-
त्वेऽपि विशिष्टे पक्षधर्मताग्रहस्य विशेषणे तदवगाहित्वेऽपि च
विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य विशेषणे साध्यसामानाधिकरणावगाहित्वा-
नियमात् न विशेषणहेतुकानुमितिसामया विशिष्टहेतुकानुमिति-
पूर्वमावश्यकता इति वाच्यम् । साध्ये विशिष्टहेतोर्व्यापकताग्रहे-
ऽपि विशिष्टहेतौ साध्यविरोधग्रहसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशिष्ट-
हेतुकस्यले विशिष्टाधिकरणत्वघटितहेतु-साध्यसामानाधिकरण-

(१) ‘एवं व्यतिरेकव्याप्तिरपीत्यादिः ‘असमञ्जसमित्यन्नः पाठः बङ्गपु चादर्श-
पुस्तकेषु नास्ति ।

विषयकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुता वाच्या, अन्यथा विरोधस्य
जनकज्ञानाविरोधितया हेत्वाभासत्वस्य दुर्घटत्वप्रसङ्गात्, साध्यवति
विशिष्टहेत्वधिकरणत्वभाने च विशेषणपरम्परासम्बन्धस्यापि तत्र
भाननियमेन विशिष्टहेतुकपरामर्शस्य नियमतो विशेषणेऽपि
साध्यसामानाधिकरणावगाहित्वात्। मैवं, विशिष्टनिरूपितव्याप-
कताश्चरीरे विशेषणस्य धर्मिंपारतन्त्रेणैव विशिष्टाधिकरणे विशे-
षणतया प्रवेशः न तु स्वातन्त्रेण तथाच तदृग्हे न विशेषणव्याप-
कतावगाहित्वनियमो निर्बहिति विशेषणनिरूपितव्यापकताया-
स्तद्विनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेद-
कताकाभावघटित्वात्, विशिष्टवनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वरूपप्रतियोग्युपरागेणाभावभाने च विशिष्टवत्तान्तर्गतविशे-
षणत्वपरित्यागेन विशेषणवनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
पर्याप्तिभानासम्भवात् अभावप्रतियोगिप्रकारघटकस्योपलक्षण-
विधया भानानुपगमात्। न च परम्परासम्बन्धेन विशेषणनिष्ठ-
व्यास्थवगाहिपरामर्शनिष्ठकारणताया उभयवादिसिद्धत्वात् विशिष्ट-
हेतुकपरामर्शन्तरकारणत्वाकल्यनप्रयुक्तलाभवानुरोधेन विशिष्टस्य
व्याप्तिग्रहस्थलेऽधिकरणे स्वातन्त्रेण विशेषणवत्त्वभानसुपगम्य
विशेषणेऽपि व्याप्तिभानं कल्यनीयमिति वाच्यम्। शब्दाधीन-
विशिष्टवत्त्वगर्भव्याप्तिग्रहस्थले स्वातन्त्रेण विशेषणवत्त्वगर्भ-
व्याप्तिभानानियमात्, तादृशव्याप्तिबोधकशब्दस्य स्वातन्त्रेण
विशेषणवत्त्वाभासकत्वात्। अथ तत्र तदुत्तरं विशेषणे मानस-
व्याप्तिग्रह एवानुमित्यर्थं कल्याने तत्कारणतायाः कृमत्वादिति

चेत्र, एवं सति दण्डाद्युपलक्षितधर्मिंहेतुकानुभितेचिंलयप्रसङ्गात्, तडेतुकव्यासिग्रहस्थले परम्परासम्बन्धेनोपस्थितदण्डादी व्यासिग्रहस्य कल्पनसम्भवात् । स्वातन्त्र्येण सकलपरम्परासम्बन्धघटित-सकलविशेषणवत्त्वग्रहस्थाप्रामाणिकतया विशेषणहेतुकपरामर्शस्य कारणतायाः क्लृप्त्वानियमाच्च । ननु वज्ञिसंयोगिसंयोगाद्यामक-साध्यसामानाधिकरणस्य व्यासिले 'एकैव हि सा व्यासिरिति मूलग्रन्थविरोधः, महानस-पञ्चतादिनिष्ठधूमादिगतवज्ञिसंयोगिसंयोगादैरैक्यासम्भवादित्यत आह, 'सामानाधिकरणव्यक्तीनामिति, 'भेदेऽपीति, अधिकरणभेदेन धूमादिभेदेन चेत्यादिः, निरूपकतावच्छेदकं वज्ञिलादिरूपसाध्यतावच्छेदकं धूमत्वादिरूप-हेतुतावच्छेदकं, 'ऐक्यात्' साध्य-हेतुभेदेऽप्यभेदात्, तदभेदतात्सर्वेण एकत्वव्यवहार इत्यर्थः । ननु लक्षणया तदगवहारसमर्थनमसङ्गातं सामान्यप्रत्यासत्त्वभावपक्षे विशिष्टपरामर्शनिर्व्वाहार्थं व्यासैक्यकथ-नात्, तन्निर्व्वाहस्य (१) सामानाधिकरणस्य व्यासिले धूमत्वादै-रैक्येऽपि पक्षीयधूमादिनिष्ठसामानाधिकरणस्य सामान्यप्रत्यासत्तिं विना पूर्वं ग्रहासम्भवेन तत्स्मरणासम्भवात् पक्षीयधूमे तदुपनया-सम्भवेनायोगादतिप्रसङ्गेन (२) धूमादिव्यापकवज्ञादिसामानाधि-करणमात्रस्य व्यासिलासम्भवात् धूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकस्य द्विधा व्यासिशरौरप्रवेशस्यावश्यकत्वं दर्शयन् व्यासेभेदमभेदच्च दर्श-यति, 'वसुतस्त्वित्यादिना, प्रथमपक्षप्रदर्शनं तत्पक्षे धूमत्वाद्यप्रवे-

(१) अयोगादित्युत्तरवर्त्तिना अस्यान्यः ।

(२) भवति विना रामभादिलिङ्गकवज्ञादिस्यापत्त्या चेत्यर्थः ।

शास्त्राघवेन (१) सामान्यप्रत्यासत्तिपचे तज्ज्ञानस्यैवानुभितिहेतुत्व-
भिति सूचनाय । 'रासभादिसाधारण्यादिति, तत्साधारण्ये च भ्रमं
विनापि रासभादिलिङ्गकवङ्गगाद्यनुमानापत्तिरिति भावः । अथ
व्यापकताप्रविष्टहेतुतावच्छेदकधर्मितावच्छेदककसामानाधिकरण्य-
प्रकारकज्ञानस्यैवानुभितिहेतुत्वोपगमाद्यमतिप्रसङ्गः धूमत्वादि-
प्रकारेण भासमाने रासभादौ साध्यसामानाधिकरण्ययहस्य
धूमत्वाद्यंशे भ्रमत्वनियमात् वक्ष्यमाणधूमत्वादिमन्त्रिष्ठवङ्गगादि-
सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिलेऽपि तदर्थितावच्छेदकतापत्रहेतु-
तावच्छेदकविशिष्टवक्ताज्ञानस्य हेतुताया अवश्योपेयत्वात् अन्यथा
विशिष्टसत्त्वादिव्यापकद्रव्यत्वादिनिरूपितविशिष्टसत्त्वादिनिष्ठसामा-
नाधिकरण्योपलक्षितवक्ताज्ञानाद्यगुणादिरूपपचेऽभ्रान्तस्य द्रव्यत्वा-
द्यनुमानापत्तेः । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवक्त्वस्य पचे साध्य-
निश्चयं विना दुर्निश्चयतया तदुपलक्षितवक्तानिश्चयस्यापि अनुभिति-
हेतुताया उपगत्तव्यत्वात्, केवलसामानाधिकरण्यप्रकारेण पक्ष-
धर्मिताज्ञानस्यानुभितिहेतुत्वे धूमभाववान् पक्ष इत्यसिद्धिग्रह-
दशायामपि साध्ये धूमव्यापकताज्ञानादप्यनुभित्यापत्तेष्व असमान-
प्रकारकतया धूमभाववान् पक्ष इत्यादिबुद्धेर्धूमवृत्तिसामानाधि-
करण्यवक्त्वान् पक्ष इत्यादिज्ञानाविरोधित्वादिति चेत्, सत्यं, 'धूम-
त्वादिभिति सामानाधिकरण्यमित्यस्य धूमत्वादिविशिष्टविशेषणता-
पत्रं सामानाधिकरण्यमित्यर्थः, न तु धूमादिवृत्तित्वविशेषितं

(१) कारणतावच्छेदककोटाविद्यार्दिः, धूमव्यापकवङ्गसामानाधिकरणधूमवान्
पत्रं इत्याकारकपरामर्शस्यैवात् पक्षे कारणत्वादिति भावः ।

सामानाधिकरणमिति तथाच एकधर्मिविशेषणतापन्नं धूम-
त्वादिरूपहेतुतावच्छेदक-साध्यसामानाधिकरणोभयं व्यासिरिति
पर्यवसितं, कारणच्च धूमव्यापकवक्षिसमानाधिकरणधूमवान्
पर्वत इत्यादिरेव परामर्शः तावतैव च उक्तोभयस्य हेतुविशेषण-
तया अनुमितिजनकज्ञानविषयत्वरूपव्यासिल्बनिर्वाहः । द्वितीय-
पक्षे च धूमव्यापकवक्षिसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्ववद्धूमवान् पक्ष-
इति ज्ञानं हेतुर्न तु स्वरूपतो धूमत्वाप्रकारकं ताटशधूमत्ववत्त्वान्
पक्ष इत्याकारकं ताटशज्ञानस्य धूमाभाववान् पक्ष इत्याकारक-
धूमत्वत्वाद्यप्रकारकासिद्विज्ञानाप्रतिबधत्वात् । एतच्चते च हेतु-
तावच्छेदकवृत्त्यसाधारणधर्मावच्छिन्ने साध्यसमानाधिकरणा-
वृत्तिलभिव विरोधः न तु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यासामा-
नाधिकरणं, उपदर्शितज्ञानस्य हेतुतावच्छेदकं धर्मितावच्छेदकी-
क्षत्व साध्यसमानाधिकरणानवगाहितया तथाविधज्ञानाप्रतिबध-
त्वात् । यदि च विरोधस्यानुमितिं प्रति साक्षाद्विरोधितया हेत्वा-
भासत्वमुपपादयितुं शक्यते तदा समानाधिकरणवृत्तिलांशे निधर्मित-
तावच्छेदकं समानाधिकरणवृत्तिमध्यमवान् पर्वत इत्येताटशमपि
ज्ञानं हेतुरूपेयते अन्यथा धूमत्वादिविषयतायाः कारणताव-
च्छेदककुचिप्रवेशे गौरवात्, सामानाधिकरणप्रकारकत्वापेक्षया
समानाधिकरणवृत्तिप्रकारकत्वस्य गुरुत्वेऽपि सामान्यस्याप्रत्या-
सत्तिले विशिष्टपरामर्शनिर्वाहानुरोधेन तेन रूपेण हेतुताया-
अगत्योपगमात् । ‘आद्या’ हेतुतावच्छेदकधर्मसहितसाध्यसमा-
नाधिकरणरूपा, ‘भिन्नेति, प्रतिधूमादिकमिल्वादिः । ‘द्वितीया’

साध्यसमानाधिकरणवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपा, 'अभिना' सर्वधूम-
साधारणी, अनुगतरूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिदण्डादिविशिष्टहेतुक-
स्थलेऽपि परम्परासम्बद्धदण्डत्वाद्यखण्डधर्मं एव हेतुतावच्छेदक-
उपगत्य इति भावः । यद्यपि साध्यसमानाधिकरणावच्छेदक-
रूपवक्ष्यमाणव्याघ्रभिप्रायेणापि 'एकैव हौत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते,
तथापि स्यं तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशस्य खण्डनौय-
तया स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तियावक्षाध्यासमानाधिकरणकत्व-
रूपपारिभाषिकावच्छेदकत्वस्यैव च विवक्षणौयतया एतदपेक्षया
ताढशी व्याप्तिरुपरौरेति कथच्छिदौषश्वासैरैक्योपपत्तिसम्भवेन
तज्ज्ञानमनुभितिहेतुरित्येताढश्वासैरैक्यमुपपादितम् ।

मिश्रादिमतमालम्बर प्रतियोग्यसमानाधिकरणपदप्रयोजन-
माह, 'अयं कपिसंयोगीति । अथैतदृक्त्वादेरव्याघ्रवृत्तिकपि-
संयोगादिव्याघ्रतोपगमे कपिसंयोगाद्यनवच्छेदकमूलादेः पञ्चता-
वच्छेदकत्वे तदवच्छेदेनापि एतदृक्त्वादौ कपिसंयोगादिसिद्धि-
प्रमङ्गः । न चेष्टापत्तिः, सङ्ग्रहकपरामर्शस्य भ्रमानुभित्य-
जनकत्वनियमात् । न च तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य तद-
वच्छेदेन साध्यानुभितिहेतुत्वात् एतदृक्त्वादिरूपव्याघ्रवृत्तिहेतोऽ-
किञ्चिदवच्छेदेनावृत्तेनातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यदि स्वरूपसम्ब-
न्धरूपावच्छेदकत्वावगाहित्यामनुभितावपि ताढशहेतुमत्ताज्ञान-
लेन हेतुत्वमुपेयते तदापि तुल्ययुक्त्या एतदृक्त्वादेरिव मूलाद्यव-
च्छिन्नसंयोगविशेषस्यापि कपिसंयोगादिव्याघ्रतया तेन हेतुना
मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगाद्यनुभितेर्निष्ठलूहत्वादिति चेदत्रो-

पाच्चायाः, साध्यस्य पच्चतावच्छेदकसामानाधिकरणं विना
व्याप्यस्य पच्चधर्मत्वमनुपपत्रमिति पच्चधर्मतावलात् पच्चतावच्छे-
दकसामानाधिकरणमेव साध्ये सिद्धति न तु तदवच्छेद्यत्वमपि
प्रमाणाभावादिति ताष्टशानुमितेरप्रामाणिकतया तत्र परामर्श-
हेतुताकल्पनमेव नास्ति इति न तदापत्तिरिति समादधिरे ।

मिश्रादयसु बाधानवतारे मूलाद्यवच्छेदेन कपिसंयोगादि-
सिद्धिरिष्टैव इति वदन्ति । एतत्तत्त्वं ग्रन्थकृता हेत्वाभासे
वक्ष्यते ।

अनुमानदीधितिः ।

यत्तु इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यत्वाव्याप्तिवारणाय
तत् संयोगस्य शाखाद्यवच्छेदेन वृत्तेवृत्तत्वावच्छेदेन
तत्सामान्याभाववृत्तावविरोधात् तत्र चातीन्द्रियस्य
संयोगस्य सत्त्वात्परितः प्रतियोग्युपलब्धिर्दीषाद्वा वृक्षे न
संयोग इत्यादि नाध्यक्षमिति तत्र, द्रव्ये संयोगसामा-
न्याभावे मानाभावात् । न च यो यदीययावद्विशेषा-
भाववान् स तत्सामान्याभाववानिति व्याप्तेर्यावित्सं-
योगाभावा एव मानम् ।

गादाधरीविवृतिः ।

प्राचीनसिद्धव्यावृत्तिस्थलं दूषयितुमुपन्यस्ति, ‘यत्त्विति,
‘तत्’ असमानाधिकरणान्तम् । नतु द्रव्ये संयोगत्वाद्यवच्छिन्ना-

भावसत्त्वं एवानवच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्यासिः प्रसञ्जते तदेव
 न, यतः प्रतियोग्य नवच्छेदकावच्छेदेनैवाभावो वर्तते न तु
 तदवच्छेदकावच्छेदेन विरोधात् वृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
 भूतस्तामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभ इत्यत आह, ‘संयोग-
 स्येति, ‘वृक्षत्वाद्यवच्छेदेनेति, वृक्षत्वादैः प्रत्येकं सकलसंयोगाति-
 प्रसक्ततया तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात् । आकाशादि-
 संयोगस्यापि यावदृक्षवृक्षेरकस्याभावात् वृक्षत्वे तस्यंयोगानति-
 प्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन वृक्षादौ
 संयोगसामान्याभावसत्त्वे वृक्षे मंयोगोनास्त्रौत्यादिप्रत्यक्षापत्ति-
 रित्यत आह. ‘तवेति, ‘अतौन्द्रियस्येति, ‘सत्त्वात्’ अनु-
 यीगितासम्बन्धेन सत्त्वात् तथाच अतौन्द्रियप्रतियोगिक-
 तया संयोगसामान्याभावस्य वृक्षे सत्त्वे महदुद्भूतरूपवच्छावसमवेतसंयोग-
 सामान्याभावोऽप्यावश्यकः तद्गापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तदर्था-
 वच्छिन्नाभावनियतत्वात् इति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः
 कथं न वृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह, ‘परित् इति, प्रतियोग्युप-
 लब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावयहं प्रति विरोधिज्ञानमुद्रया प्रतिबन्ध-
 कत्वं न सभवतीति तस्या दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धक-
 त्वत्ताभाय । अथ यत्र संयोगाविषयकमेव उपनीतभानाद्यात्मकं
 वृक्षादिरूपाधिकारणज्ञानं तदग्रिमक्षणे वृक्षादौ तादृशसंयोग-
 सामान्याभावगृह्यप्रसङ्गः तादृशदोषस्य प्रागसत्त्वात्, एवं वृक्षे न
 संयोग इति लौकिकप्रत्यक्षस्यात्मौकतया तत्र तादृशदोषस्य प्रति-

बन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेत्, हृत्तादौ संयोगसामान्याभाव-
लौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तत्प्रसिद्धगा अधिकरणीय-
विषयतासम्बन्धेन संयोगभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छन्नं प्रति
स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा ताट्टशसम्बन्धेन सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयक-
संयोगभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन ताट्टशप्रत्यक्ष-
सामग्रा एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्बन्धेन
ताट्टशप्रतिबन्धकताकल्पनस्याप्ययुक्तलात् । कथच्चिदापत्तिसम्बन्धेऽपि
तादात्मसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव ताट्टशसम्बन्धेन (१) संयोगभावलौ-
किकं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । ‘मानाभावादिति लौकिकप्रत्य-
क्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवात् उपनीतभानस्य च संयोग-
भावो हृत्ताहृत्तिरित्याकारकस्य विपरीतविषयकस्याप्युपनयवशेन
सम्भवात्, विनिगमनाविरहेण एकतमस्य प्रामाण्यासिद्धिः, शब्दस्य
चाप्तोक्त्वासिद्धगा तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गा-
भावेनासम्भवादिति भावः । ननु हृत्तादौ यावत्संयोगविशेषा-
भावानासुभयवादिसिद्धतया तत एव हेतोस्तत्राप्रत्यक्षस्यापि
तत्सामान्याभावस्य सिद्धिनिष्ठृत्यूहैवेति शङ्खां निरस्यति, ‘न चेत्या-
दिना, यः संयोगीयावदिशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववान्
इति व्याप्तेरये व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीय-
तया प्रथमतः सामान्यसुखौं व्याप्तिमनुमानोपष्ठम्भकतया दर्शयति,

(१) अधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।

भावसत्त्वं एवानवच्छेदकगर्भोक्तलक्षणाव्याप्तिः प्रसन्न्यते तदेव
न, यतः प्रतियोग्यनवच्छेदकावच्छेदेनैवाभावो वर्तते न तु
तदवच्छेदकावच्छेदेन विरोधात् हृक्षादौ च संयोगानवच्छेदकी-
भूतस्तत्सामान्याभावावच्छेदक एव दुर्लभ इत्यत आह, ‘संयोग-
स्येति, ‘हृक्षत्वाद्यवच्छेदेनैति, हृक्षत्वादेः प्रत्येकं सकलसंयोगाति-
प्रसक्ततया तस्य संयोगावच्छेदकत्वासम्भवात्। आकाशादि-
संयोगस्यापि यावद्गृह्यहृत्तरैकस्याभावात् हृक्षत्वे तस्यंयोगानन्ति-
प्रसक्तत्वासम्भवादिति भावः। ननु हृक्षत्वाद्यवच्छेदेन हृक्षादौ
संयोगसामान्याभावसत्त्वे हृक्षे मंयोगोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षापत्ति-
रित्यत आह. ‘तदेति, ‘अतीन्द्रियस्येति, ‘सत्त्वात्’ अनु-
यीगितासम्बन्धेन सत्त्वात् तथाच अतीन्द्रियप्रतियोगिका-
तया संयोगसामान्याभावस्यातौन्द्रियत्वमिति भावः। ननु संयोग-
सामान्याभावस्य हृक्षे सत्त्वे महदुद्भूतरूपवच्छावसमवेत्संयोग-
सामान्याभावोऽप्यावश्यकः तदगापकधर्मावच्छिन्नाभावस्य तदर्था-
वच्छिन्नाभावनियतत्वात् इति योग्यमात्रप्रतियोगिकोऽयमभावः
कथं न हृक्षे साक्षात्क्रियते इत्यत आह, ‘परित इति, प्रतियोग्युप-
लब्धेर्विभिन्नावच्छेदेनाभावग्रहं प्रति विरोधिज्ञानसुद्रया प्रतिबन्ध-
कत्वं न सम्भवतीति तस्या दोषत्वकथनं दोषविधया प्रतिबन्धक-
त्वत्ताभाय। अथ यत्र संयोगाविषयकमेव उपनीतभानाद्यात्मकं
हृक्षादिरूपाधिकारणज्ञानं तदग्रिमन्तरे हृक्षादौ ताढगसंयोग-
सामान्याभावग्रहप्रसङ्गः ताढगदोषस्य प्रागसत्त्वात्, एवं हृक्षे न
संयोग इति लौकिकप्रत्यक्षस्यालौकितया तत्र ताढगदोषस्य प्रति-

बन्धकत्वकल्पनमेवाशक्यमिति चेन् वृक्षादौ संयोगसामान्याभावे-
लौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धत्वेऽपि गुणादौ तवसिद्धा अधिकरणीय-
विषयतासम्बन्धेन संयोगभावलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
स्वविषयसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्,
सर्वत्र द्रव्येऽन्तत ईश्वरीयप्रत्यक्षस्यैव सर्वदा ताट्शसम्बन्धेन सत्त्वे-
नातिप्रसङ्गविरहात् । इदमापाततः द्रव्यरूपाधिकरणविषयक-
संयोगभावविषयकप्रत्यक्षस्य कदाचिदप्यनुदयेन ताट्शप्रत्यक्ष-
सामग्रा एवाकल्पनेनापादकाभावादेवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन
ताट्शप्रतिबन्धकताकल्पनस्याप्ययुक्तत्वात् । कथच्चिदापत्तिसम्भवेऽपि
तादात्मसम्बन्धेन द्रव्यत्वेनैव ताट्शसम्बन्धेन (१) संयोगभावलौ-
किकं प्रति प्रतिबन्धकत्वौचित्यात् । ‘मानाभावादिति लौकिकप्रत्य-
क्षस्य योग्यानुपलब्धिविरहेणासम्भवात् उपनीतभानस्य च संयोग-
भावो वृक्षावृत्तिरित्याकारकस्य विपरीतविषयकस्याप्युपनयवशेन
सम्भवात्, विनिगमनाविरहेण एकतमस्य प्रामाण्यासिद्धिः, शब्दस्य
चासीक्तत्वासिद्धा तदव्यवस्थापकत्वात् अनुमानस्य च लिङ्गा-
भावेनासम्भवादिति भावः । ननु वृक्षादौ यावत्संयोगविशेषा-
भावानासुभयवादिसिद्धतया तत एव हेतोस्त्रिवाप्रत्यक्षस्यापि
तत्प्रामान्याभावस्य सिद्धिनिष्ठृत्यूहैवेति शङ्खां निरस्यति, ‘न चित्या-
दिना, यः संयोगीययावद्विशेषाभाववान् स संयोगसामान्याभाववान्
इति व्याप्तेरगे व्यर्थविशेषणत्वाप्रयोजकत्वादिदोषेण निराकरणीय-
तया प्रथमतः सामान्यमुखौ व्याप्तिमनुमानोपषष्टभक्तया दर्शयति,

(१) अधिकरणीयविषयतासम्बन्धेनेत्यर्थः ।

‘यो यदीयेति यद्भूम्याश्रयस्य यार्वादिशेषाभाववान् यः स तद्भूम्यावच्छिन्नाभाववानित्यर्थः, संयोगत्वाश्रयस्य विशेषधर्म्मावच्छिन्नाभावकूटं हृक्षादौ वर्तते इति तदोक्तव्यासेः संयोगत्वावच्छिन्नाभावसिद्धिः, प्रतियोगिनो यत्त्व-तत्त्वरूपेण निवेशे संयोगहृत्तिकपिसंयोगत्वादिरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनं स्यादिति धर्म्मस्य यत्त्व-तत्त्वेनोपादानं, संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वादवच्छिन्नाभावमादाय सिद्धसाधनवारणाय समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव साधनीयः, अन्यसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावव्यभिचारित्वे समवायसम्बन्धावच्छिन्नविशेषाभावकूटस्यापि तत्सम्बन्धावच्छिन्नसामान्याभावव्यभिचारित्वं तु ल्यन्यायेन सम्भाव्येतेति प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानामपि यत्त्वतत्त्वेन व्याप्तावत्तर्भावः। अत एव समवायसम्बन्धावच्छिन्नयाविशेषाभावहेतुना तत्सम्बन्धावच्छिन्नसंयोगसामान्याभावसिद्धिः, तद्भूम्याश्रयविशेषाभावश्च उभयाहृत्तितद्भूम्यसमानाधिकरणधर्म्मावच्छिन्नाभावः(१), अतः संयोगत्वाद्यपेत्यथा हृक्षहृत्तिसंयोगत्वादेविशेषधर्म्मत्वेऽपि संयोगसामान्याभावं हृक्षादावनभ्युपगच्छताम् अवयवविशेषरूपावच्छेदकदुर्भिक्षेण हृक्षहृत्तिसंयोगत्वादवच्छिन्नाभावस्य हृक्षादावनभ्युपगमेऽपि च न सन्दिग्धासिद्धिः, हृक्षहृत्तिसंयोगत्वादीनामुभयहृत्तित्वेन तदवच्छिन्नाभावश्चाहृत्तिः। न च हेताबुभय-

(१) उभयाहृत्तितद्भूम्यसामानाधिकरणव्यञ्ज उपलक्षणविधया निविष्टं न तु विशेषणविधया चतुर्गततत्त्वरूपेण तद्भूम्यावच्छिन्नाभावस्यैक्येनावयवविशेषरूपावच्छेदकविरहेण दृक्षादावनभ्युपगमादिति भावः।

हत्तिलविशेषणस्यासिद्धिवारकल्पेऽपि व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यं
यावत्त्वविशेषणस्य धीविशेषविषयत्वरूपस्य परिचायकमेव ताटश-
धर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकल्पं न तु हेतुप्रविष्टं इति न सत् तथा
सति यत्तत्पदार्थस्य हेतु-साध्यशरीराप्रवेशेन सामान्यमुख्यासित्वा-
तुपर्फत्तिरिति वाच्यम् । यावत्पदस्य व्यापकतार्थकतया तत्तदर्थ-
समानाधिकरणोभयाहृतिधर्मावच्छन्नाभावत्वनिरूपिताया आधि-
यत्वसम्बन्धावच्छन्नव्यापकताया एव हेतुतया विशेषधर्मव्यापक-
त्वाघटकाभावान्तरस्यैव सामान्यधर्मव्यापकताघटकतया वैय-
र्थ्यानवकाशात् । न च ताटशाभावत्वव्यापकत्वं ताटशाभाव-
निष्ठभेदप्रतियोगितायामाधियतासम्बन्धेनानवच्छेदकत्वम् एवत्त
संयोगविशेषाभावानां सर्वेषामेव सर्वाधिकरणहृतितया तत्रि-
ष्ठभेदप्रतियोगितायामाधियतासम्बन्धेनानवच्छेदकमधिकरणमप्रसिद्धं
इति तदनवच्छेदकत्वरूपहेत्वप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । आधियत्व-
सम्बन्धावच्छन्नाभावच्छेदकतासम्बन्धेन प्रतियोगिताया अभावस्यैव
प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्थले निवेशनीयत्वात्, उक्तस्थले च
व्यधिकरणताटशसम्बन्धावच्छन्नाभावप्रसिद्धिसौलभ्यात् । यद्दर्थ-
समानाधिकरणेत्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन धर्मो विशेषणीयः,
तेन कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिव्याप्यधर्मावच्छन्नप्रतियोगिताकथावद-
भाववतस्तदर्थावच्छन्नाभावप्रसिद्धा ताटशाभाववत्त्वासम्बवेऽपि
न क्तिः । न च भेदप्रतियोगितावच्छेदकचाच्यत्व-घटान्यतर-
त्वादिव्याप्यधर्मावच्छन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिताक-
यावदभाववतस्तद्रूपावच्छन्नसंयोगादिसम्बन्धावच्छन्नप्रतियोगिता-

काभाववत्त्वासभवादाभिचारः वाचत्वादेः संयोगादिना अवृत्ति-
त्वात्तेन सम्बन्धेन घटादेरेव ताटग्रामावविरोधितया घटत्वादेरेव
तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरोरन्वतरत्वस्य तत्प्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वादिति वाचम् । वाचत्वादिसाधारणस्यान्वतरनिष्ठ-
प्रतियोगित्वस्य न्यूनवृत्तिघटत्वादिना अवच्छेदासभवादगत्या
गुरुणाप्यन्वतरत्वादिनैव तदवच्छेदात् । वसुतो यत्सम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिकाभावस्य साध्य-हेतुघटकता तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकत्वेनैव सामान्यधर्मस्य विशेषणीयत्वात् उक्त-
सामान्यधर्मस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि संयोगादिसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकतया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतदव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि न व्यभिचारः । अतएव भेदप्रतियोगि-
तावच्छेदकजातित्वादिघटकनित्यत्वादेः समवायसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगितावच्छेदकगम्भे निवेशस्य गौरवेणासभवेऽपि न जाति-
त्वादिसामान्यधर्मघटितहेतोर्यभिचारितया सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।
वसुतसु यद्भर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशेषणमनुपादेयमेव कम्बु-
शीवादिमत्त्वसमानाधिकरणोभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावनिष्ठभेद-
प्रतियोगितात्वस्य घटत्वादिघटितताटग्रामधर्मापेक्षया गुरुतया तदव-
च्छिन्नाभावरूपव्यापकत्वाप्रसिद्धेर्यद्भर्मेत्यनेन कम्बुशीवादिमत्त्वा-
दिरूपधर्मोपादानस्य गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्व-
पक्षेऽसभवेन व्यभिचारानवकाशात् । अभावे यावत्त्वादिविशेषण-
प्रवेशात् यल्किच्छिज्ञात्यादिव्यक्त्यभाववति जात्यादिसामान्या-
भावासत्त्वेऽपि न सामान्यव्याप्तिभङ्गः । यद्यपि यत्तदर्थघटित-

साध्य-हेतुनामननुगमेन नैका व्याप्तिरिति संयोगसामान्याभाव-
तदीयविशेषाभावकूटयोर्व्याप्तौ यावत्त्वादिविशेषणवैयर्थ्यमेव तथा-
प्येतद्वैषस्य स्वयमग्रे वाच्यतया यथाकथच्छङ्गासङ्गतिः ।
अथ हृत्तादौ यावत्संयोगभाववत्त्वसुभयवादसिद्धं तत्र विभुसंयो-
गाभावावच्छेदकस्यावयवविशेषस्य दिग्विशेषस्य वा दुर्वचत्वात्
धंस-प्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधित्वे कालविशेषावच्छेदेनापि
तत्र तदभावासम्भवात् तयोस्तुदविरोधितामते द्रव्ये संयोगादि-
सामान्याभावस्याप्युत्पत्तिकालावच्छेदेन हृत्तावविरोधात् । न च
मूलाद्यवच्छिन्नविभुसंयोगव्यक्तीनां भेदादय-मूलाद्यवच्छेदेना-
भावः सुलभ इति वाच्यम् । तासां भेदस्याप्रामाणिकत्वात् ।
न च नानावयवावच्छिन्नसंयोगव्यक्तीनामभेदे तत्संयोगव्यक्तौ तत्त-
दवच्छेदकव्यक्तीनां तादात्मसम्बन्धेन कारणतायां व्यभिचार इत्यव-
च्छेदकभेदेन संयोगभेद आवश्यकः आवश्यकश्चावच्छेदकव्यक्तीनां
विशिष्य स्वावच्छिन्नसंयोगव्यक्तिषु हेतुताभ्युपगमः, अन्यथा मूला-
दिमात्रावच्छिन्नमूर्त्तान्तरसंयोगानां अग्राद्यवच्छेदेन तदृत्तादि-
वृत्तिविभुसंयोगानाच्च हृत्तान्तरावयवावच्छेदेनानुत्पत्तिप्रयोजकस्य
दुर्लभतापत्तेरिति वाच्यम् (१) । व्याप्यहृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन

(१) इति वाच्यम् इति सन्दर्भान्तरं ‘न च मूलाद्यवच्छिन्नेति सन्दर्भात्
पूर्वं ‘व्याप्यहृत्तेरवच्छेदकानभ्युपगमेन विभुसंयोगस्य व्याप्यहृत्तिया मूलाद्यव-
च्छिन्नविरहेण तत्र मूलादीनां हेतुताविरहात् व्याप्यहृत्तेरवच्छेदकोपगमे तत्तद-
वच्छेदकस्यरूपतत्त्विष्ठावच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकजन्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
तया मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगादीनामभेदेऽपि व्यभिचारानवकाशात् अन्यथा
मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन

हृत्तादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकतानियाम-
कावच्छेदककारणताकल्पनानवकाशात्, मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य
दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्त्वसंयोग-
व्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्त्रव व्यभिचारस्य वारणाय तत्तद-
वच्छेदकस्वरूपतत्तदवच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकसम्बन्धताया उपगत्यतया तत एव नानावच्छेदकाव-
च्छिन्नसंयोगस्त्रीकारेप्यव्यभिचारनिर्वाहाच्च । न च मूलाद्यव-
च्छिन्नसंयोगानामग्राद्यवच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयो-
गादेरपि भेदः स्त्रीकर्तुं शक्यते, मूले प्राच्यां शरीर-हृत्तसंयोग-
इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूल-प्राच्याद्यवच्छिन्नत्वाव-
गाहनात् । न चाय-मूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव ताटश्या-
अपि प्रतीतेः संयोगदयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम् ।
यत्र मूल-प्रतीतीमात्रावच्छिन्न एकशरीरसंयोगः अय-प्राची-
मात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्त्र भूले प्राच्यां शरीर-
संयोग इति प्रत्ययापत्तेः, शरीर-तरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामेव
शरीरावयवेन हृत्तावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि दर्शित-
सम्बन्धसङ्गोचमन्तरेण दुर्बारत्वाच्च । तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननाना-
संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्तद्वक्तित्वं अनन्तकार्यकारणभाव-
प्रसङ्गात् । तथाच एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदका-

तत्त्वसंयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्त्रव व्यभिचारस्य दुर्बारत्वात्, इति पाठः कुव-
चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते ।

वच्छिन्नत्वेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यतोत्पत्तिरिति न
व्यभिचारशङ्का इति वदन्ति ।

यत्तु संयोगसामावस्थाप्यवृत्तिसिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रा-
वच्छिन्नतत्-विभुसंयोगादीनां भेदस्त्रीकार आवश्यक इति, तदपि
न सम्यक्, ताट्यसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्देशविशेषरूपाव-
च्छेदकनियमेनैव ताट्यसिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत वदन्ति द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्थाप्रामा-
णिकतायाः ‘तत्रेत्यादिनोक्तेः ‘न चेत्यादिना गगनादावेव संयोग-
सामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं, विभुद्यसंयोगानभ्युपगमेन
तत्र यावत्संयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्देशावच्छिन्नतया तत्त-
द्वक्तिलेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवाद एव इति नासिद्धाव-
काशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोग द्रव्य-
त्वादित्यत्र व्यावृत्तिसङ्गतेवृक्षादावेतद्वासिवलात् संयोगसामा-
न्याभावासिद्धावपि न क्तिः । प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदव-
च्छेदकत्वनियमसत्त्वे च वृक्षत्वाद्यवच्छेदेन वृक्षादावपि संयोग-
सामान्याभावसिद्धिसम्बवेन तत्रापि तदभावं साधयतां ताट्य-
नियमवादिनामाशङ्कां ‘न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृक्षत्वादेर-
भावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यते पूर्वमपि वृक्षत्वाद्यव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तेरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेद-
कस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्युमर्हतौत्याशयेनैव वृक्षादौ
संयोग-तत्सामान्याभावयोर्वृत्ताववच्छेदकभेद उपपादितः वृक्षे न
संयोग इति प्रत्यक्ष्य वारितं न तु यो यदीयेत्यादिनियमस्य तत्सा-

हृत्तादौ विभुसंयोगस्य व्याप्यहृत्तितया तदवच्छेदकतानियाम-
कावच्छेदककारणताकल्पनानवकाशात्, मूलाद्यवच्छिन्नसंयोगस्य
दिग्विशेषैरप्यवच्छिन्नतया तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्त्वसंयोग-
व्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य वारणाय तत्तद-
वच्छेदकस्वरूपतत्तदवच्छेदकताव्यक्तीनामेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकसम्बन्धतया उपगन्तव्यतया तत एव नानावच्छेदकाव-
च्छिन्नसंयोगस्तीकारेप्यव्यभिचारनिर्वाहाच्च । न च मूलाद्यव-
च्छिन्नसंयोगानामग्राद्यवच्छिन्नसंयोगादेरिव प्राच्याद्यवच्छिन्नसंयो-
गादेरपि भेदः स्त्रीकर्तुं शक्यते, मूले प्राचां शरीर-हृत्तसंयोग-
इत्यादिप्रतीत्या एकसंयोगव्यक्तावेव मूल-प्राच्याद्यवच्छिन्नत्वाव-
गाहनात् । न चाथ-मूलयोः शरीरसंयोग इत्यस्या इव ताटश्या-
अपि प्रतीतेः संयोगदयावगाहित्वमस्मदनुमतमिति वाच्यम् ।
यत्र मूल-प्रतीतीमात्रावच्छिन्न एकशरीरसंयोगः अथ-प्राची-
मात्रावच्छिन्नश्च शरीरान्तरसंयोगस्तत्र मूले प्राचां शरीर-
संयोग इति प्रत्ययापत्तेः, शरीर-तरुसंयोगव्यक्तीनामेकैकासामेव
शरीरावयवेन हृत्तावयवेन चावच्छिन्नतया व्यभिचारस्यापि इर्षित-
सम्बन्धसङ्गोचमन्तरेण दुर्बारत्वाच्च । तत्तदवच्छेदकावच्छिन्ननाना-
संयोगसाधारणं तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वमेव तत्तदवच्छेदकजन्य-
तावच्छेदकं न तु संयोगनिष्ठतत्तदग्रक्तिलं अनन्तकार्थकारणभाव-
प्रसङ्गात् । तथाच एकावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगस्यापरावच्छेदका-

तत्त्वसंयोगव्यक्तीनामुत्पत्त्या मूलादेस्तत्र व्यभिचारस्य दुर्बारत्वात्, इति पाठः कुव-
चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते ।

वच्छिन्नलेऽपि तदवच्छिन्नत्वविशिष्टस्य नान्यत्रोत्पत्तिरिति न
व्यभिचारशङ्का इति वदन्ति ।

यत् संयोगसामावस्थाप्यवृत्तितासिद्धान्तानुरोधेन मूलाग्रा-
वच्छिन्नतरुविभुसंयोगादौनां भेदस्त्रीकार आवश्यक इति, तदपि
न सम्यक्, ताट्टशसंयोगव्यक्तीनां गगनादौ दिग्देशविशेषरूपाव-
च्छेदकनियमेनैव ताट्टशसिद्धान्तसङ्गतेः ।

अत वदन्ति द्रव्यमात्र एव संयोगसामान्याभावस्थाप्रामा-
णिकतायाः ‘तत्रेत्यादिनोक्तेः ‘न चेत्यादिना गगनादावेव संयोग-
सामान्याभावसाधकमनुमानमाशङ्कितं, विभुद्यसंयोगानभ्युपगमेन
तत्र यावस्त्रंयोगव्यक्तीनामेव प्रतिनियतदिग्देशावच्छिन्नतया तत्त-
द्वयक्तिलेन तत्र तदभावसत्त्वेऽविवाद एव इति नासिद्धाव-
काशः, विभुमात्रे संयोगसामान्याभावसिद्धावपि संयोगि द्रव्य-
त्वादित्यत्र व्यावृत्तिसङ्गतेवृत्तादावेतद्यासिबलात् संयोगसामा-
न्याभावासिद्धावपि न क्तिः । प्रतियोग्यनवच्छेदकस्य तदव-
च्छेदकत्वनियमसत्त्वे च वृत्तत्वाद्यवच्छेदेन वृत्तादावपि संयोग-
सामान्याभावसिद्धिसम्भवेन तत्रापि तदभावं साधयतां ताट्टश-
नियमवादिनामाशङ्कां ‘न च प्रतियोग्यनवच्छेदकवृत्तत्वादेर-
भावावच्छेदकत्वमित्यादिना निराकरिष्यते पूर्वमपि वृत्तत्वाद्यव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभाववृत्तेरविरोधमात्रेण प्रतियोग्यनवच्छेद-
कस्याभावावच्छेदकत्वनियमेन वा सेद्युमर्हतौत्याशयेनैव वृत्तादौ
संयोग-तत्त्वामान्याभावयोर्वृत्ताववच्छेदकमेद उपपादितः वृत्ते न
संयोग इति प्रत्यक्षज्ञ वारितं न तु यो यदीयत्यादिनियमस्य तत्त्वा-

धकत्वागयेनेति न सन्दर्भविरोधः । यत्किञ्चिद्दद्वयवनाशान्महाहृत्वनाशनन्तरं खण्डवृक्षोत्पत्तिक्षणे पूर्वोत्पत्तक्रियातो यत्वावस्थितयावत्तद्दद्वयवैर्गगनादिसंयोगानां (१) विनाशः द्वितीयक्षणे च खण्डवृक्षस्यापरावयवनाशस्तौयक्षणे च तन्माशस्त्र तदृचे विभूतं संयोगानुत्पत्त्या यावद्विशेषाभावसौलभ्यम् । न चैवं तादृशवृक्षे मूर्त्तीन्तरेणापि संयोगस्तद्दद्वयवसंयोगैस्तत्कर्मणा वा न सम्भवति तद्दद्वयव-गगनादिसंयोगनाशककर्मणा मूर्त्ताल्लर-तद्दद्वयवसंयोगानामपि तदुत्पत्तिकाले विनाशात्, अवयवावयविनोः संयोगानभ्युपगमेन अवयवेषु आरभकसंयोगसत्त्वेन तत्रिष्ठसंयोगजननासम्भवात्, उत्पत्तिकाले च द्रव्ये गुणवत्कर्मसत्त्वानुपपत्तेरिति संयोगसाध्यक-द्रव्यत्वस्य सज्जेतुतैव न निर्व्वहतीति वाच्यम् । तादृशखण्डद्रव्ये तद्दद्वयवसंयोगजन्यस्य तत्कर्मजन्यस्य च संयोगस्यासम्भवेऽपि सर्वतैव सदागतिशीलपवनादिपरमाणूनां कर्मभिस्तत्कर्मणानामुत्पत्तौ बाधकविरहेण द्रव्यस्य संयुक्तत्वनियमादित्यपि केचित् । ‘यावत-संयोगाभावा एव मानसिति ज्ञायमानलिङ्गस्यानुमितिकरणत्वमताभिप्रायेण, ‘यत्तदर्थयोरिति साध्य-हेतुघटकयत्तच्छब्दार्थयोः संयोगत्वघटत्वाद्योरित्यर्थः, ‘अननुगमादिति एकरूपेण निवेशासम्भवादित्यर्थः, एकव्याप्तिर्व्वाहयितुमगवत्वादिति शेषः, तथाच घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाव घटादिविशेषाभावकूटयोर्व्वर्षसिः संयोगसामान्याभावसिद्धानुपयोगित्वात् यावत्संयोगविशेषाभावे संयोगसामा-

(१) तद्दद्वयवावच्छिन्नगगनादिसंयोगानामित्यर्थः, यावत्तद्दद्वयवै गगनादिसंयोगानां इति पा० ।

न्याभावीयविशेषव्याप्तेश्वाये निराकर्त्तव्यत्वान्विक्रीतानुमानसम्बव इति
भावः । ननु प्रकृतहेतौ प्रकृतसाध्यव्याप्तेरथहेऽपि यथा यो यत्र
प्रवर्त्तते स कार्यतया तज्जानातौत्याकारात् स्थानपानादिप्रवृत्ति-
तद्विषयककार्यताज्ञानयोर्व्याप्तियहान्नवानयनादिप्रवृत्तिरूपलिङ्गेन
गवानयनादिकार्यताज्ञानसिद्धिः तथा प्रकृते संयोगीययावद्विशेषा-
भावे तत्सामान्याभावस्य व्यर्थविशेषणत्वादिना व्याप्तयहेऽपि
घटादिविशेषभावकूटे तत्सामान्याभावव्याप्तियहादेव संयोगीय-
यावद्विशेषभावे पच्चधर्मताज्ञानादगगनादौ (१) संयोगसामान्या-
भावसिद्धिदुर्बर्वारैव व्यतिरेकिहेतुकानुमिताविव सामान्यव्याप्त्यधीन-
विशेषसिद्धौ व्याप्तिविशिष्टपच्चधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वानुपगमात् (२) ।
न च विशेषभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तियहात् संयोग-
विशेषभावेन तत्सामान्याभावसिद्धुपगमे यावत्त्वाद्यविशेषितकपि-
संयोगादिप्रतियोगिकाभावे (३) कपिसंयोगादिसामान्याभावव्याप्ति-
यहादेव संयोगप्रतियोगिकाभावेन तत्सामान्याभावसिद्धिसम्भ-
वात् यावत्त्वादिविशेषणमनर्थकं प्रकृतहेतुत्वनिखिलहेत्वन्तरेषु
तत्प्रविष्टतत्त्वदार्थं ठितप्रकृतसाध्यतुत्वसाध्यव्याप्तिग्रहापेक्षायाः
स्त्रौकर्त्तुमशक्यत्वात् ताटशसकलहेतु-साध्यानां युगसहस्रेणापि

(१) द्वज्ञादाविति पा० ।

(२) तथाच यथा व्यतिरेकिस्यते हेतौ व्याप्तियहकालीनस्य पचे हेतुमत्ता-
ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा प्रकृतपचे प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्य
विशेषभावान्तरे सामान्याभावान्तरव्याप्तियहस्य ज्ञानविशिष्टज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं
बोद्धमिति भावः ।

(३) कपिसंयोगप्रतियोगिकत्वं अभावे न निवेशनीयं व्यर्थविशेषणत्वात् ।

असर्वज्ञैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् इति वाच्म् । उपस्थितयावत्ताटश-
हेतुषु ताटशतत्त्वाध्यव्यासिग्रहापेक्षया सामज्जस्यात् तावन्मात्रा-
पेक्षायाश्च तत्त्वाधनधर्मिकतत्त्वाध्यव्यासिग्रहाभावविशिष्टतत्त्व-
त्वाध्यसाधनोपस्थितेरनुभितिप्रतिबन्धकतया सूपपादत्वात् । एवं
सति (१) यावत्त्वविशेषणानुपादने जात्यादिविशेषघटत्वाद्यभावे
जात्यादिसामान्याभावव्यभिचारोपस्थितिदशायां संयोगादिसामा-
न्याभावसाधनासम्बवेन ताटशविशेषणसार्थक्यात् (२), गगनाद्य-
वृत्ति-स्वसमानाधिकरणनिरुक्तधर्मावच्छिन्न (३) प्रतियोगिताक्य-
लिङ्गिदभावकं यद्यत् तदन्यो गगनादिवृत्यभावप्रतियोगितावच्छे-
दकोभयाहत्तिधर्मसमानाधिकरणान्यो वा यो धर्मः स त्रिष्ठा-
भावप्रतियोगितावच्छेदक इत्येताटश्या उक्तसामान्यव्यासिखला-
भिषिक्तव्यास्यैव वा संयोगत्वादौ गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वं साधनीयं तत्र च नाननुगमदीष इत्याशङ्क्य उक्तानुमाने-
उपाधिमाह, ‘एकावच्छेदेनेति अनवच्छिन्नतदीययावह्विशेषा-
भावाधिकरणत्वस्योपाधित्वादित्यर्थः, यथाश्रुते गुणादिनिष्ठायाः
यावत्संयोगभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तितया अवच्छेदकत्वविर-
हेण उपाधिः साध्यव्यावक्त्वानिर्वाहात् । न च गुणादिनिष्ठायाः
यावत्संयोगभावाधिकरणताया व्याप्यवृत्तिलिङ्गपि गुणत्वाद्यवच्छ-

(१) साध्यव्यासिग्रहस्यापेक्षितत्वे सतीत्यर्थः ।

(२) तथाच यत्किञ्चिज्जात्यभाववति जातिसामान्याभावासत्त्वाद्यभिचार-
कारणाय यावत्यदम् ।

(३) उभयाहत्तिधर्मावच्छेत्यर्थः ।

वत्तमावश्यकम् अन्यथा अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानासम्ब-
वेन (१) गुणादौ तदभावयहासम्भवादिति वाचम् । द्रव्यनिष्ठयाव-
संयोगभावाधिकरणताया अपि द्रव्यत्वादिरूपैकावच्छेदकाव-
च्छेदतया उपाधेः साधनाव्यापकतानिर्वाहाय सप्तमीनिर्देशं यद-
व्याप्यवृत्तिनिर्वाहकं विलक्षणमवच्छेदत्वं तस्यैव विवक्षणीय-
तया गुणानिष्ठसंयोगभावाधिकरणतायां ताटशावच्छेदत्व-
विरहेण साध्यव्यापकताया यथाश्रुते दुरुपपादत्वात् । अथैव कपि-
संयोगादिसामान्यस्य मूलाद्यवच्छेदेनाभाववति कपिसंयोगादि-
मदृक्षादौ अनवच्छेदतदौययावद्विशेषाभाववत्त्वविरहेण साध्यो-
पाध्योर्न सामान्यव्याप्तिनिर्वाहः (२) । अत केचित् अवच्छेदत्वै-
कावच्छेदकानवच्छेदत्वोभयाभाववद्यावद्विशेषाभाववत्त्वम् इहो-
पाधित्वेनाभिमतं गुणे यावद्विशेषाभाववत्त्वम् अवच्छेदत्वाभावे-
नोक्तोभयाभाववत्, कपिसंयोगवति द्वन्द्वे कपिसंयोगीययावद्विशे-
षाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदकावच्छेदमिति तदनवच्छेदत्वा-
भावादुभयाभाववदिति (३) नोपाधि-साध्योः सामान्यव्याप्तिभङ्गः ।

(१) अभावलौकिकप्रत्यक्षे अधिकरणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः ।

(२) तथाच प्रकृतसाध्यतत्त्वसाध्ये प्रकृतोपाधितत्त्वव्याप्तिरवत्योपाधित-
निर्वाहिका यो यडमार्मावच्छेदप्रतियोगिताकाभाववान् स निरवच्छेदतडम-
समानाधिकरणोभयादृत्तिभमार्मावच्छेदप्रतियोगिताकायावदभावार्थकरणतावान्
इत्याकारा सैव साध्योपाध्योः सामान्यव्याप्तिरिति भावः ।

(३) कपिसंयोगवति द्वन्द्वे संयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वं मूलाद्येकावच्छेदका-
नवच्छेदत्वाभावादुभयाभाववदितीति पा० ।

अथ हृत्तादिनिष्ठानां यावलपिसंयोगविशेषाभावाधिकरणतानां नैकावच्छेदकावच्छन्नत्वं सम्भवति हृत्ताद्यहृत्तिकपिसंयोगादिव्यक्तीनां येऽभावास्तेषां हृत्तादौ व्याप्यहृत्तितया तन्निष्ठतदधिकरणतानामनवच्छन्नत्वात् । न च व्याप्यहृत्यधिकरणतानामनवच्छन्नतया अन्यासाच्चैकावच्छेदकावच्छन्नतया सर्वास्वधिकरणतास्मभयाभावोऽत्तत एवेति वाच्यम् । एवं सति पत्रनिष्ठसंयोगव्यक्तीनां दिग्देशविशेषाद्यवच्छन्नानां यावन्तोऽभावाः पत्रनिष्ठतावत्रिरूपिताधिकरणतानां सर्वासामेकावच्छेदकविरहेऽपि हित्रादैनामवच्छेदकैक्यसम्भवेन सर्वास्तेव तासु ताटश-ताटशावच्छेदकमादाय एकावच्छेदकावच्छन्नत्वमस्तौत्युभयाभावसत्त्वात् तदहृत्तिसंयोगव्यक्तीनाच्च येऽभावास्तेषां तन्निष्ठाधिकरणताकूटानामनवच्छन्नतया उभयाभावसत्त्वात् उक्तोपाधिर्यावत्संयोगभावरूपसाधनव्यापकत्वापत्तेः, स्वसमानाधिकरणयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छन्नत्वस्य एकावच्छेदकावच्छन्नत्वरूपत्वे च (१)हृत्तादिनिष्ठमूलाद्यवच्छन्नकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतास्तपि न तथात्वसम्भवः तत्समानाधिकरणव्याप्यहृत्तिकपिसंयोगाद्यभावाधिकरणतानामपि ताटश-यावदधिकरणतान्तर्गतत्वात् तदवच्छेदकस्य चाप्रसिद्धत्वात् इति चेन, एकावच्छेदकावच्छन्नत्वस्य स्त्र(२)-समानाधिकरणकिञ्चिद्वच्छन्नयावत्तदभावाधिकरणतावच्छेदकावच्छन्नत्वरूपस्य विवक्तित्वेन अनवच्छन्नाधिकरणताभिः

(१) उभयाभाववटकोभूतैकावच्छेदकावच्छन्नत्वे चेति पा० ।

(२) स्त्रपदं प्रतियोगिपरं न हु तदभावाधिकरणतापरम् ।

सहावच्छिन्नाधिकरणतानामेकावच्छेदकावच्छिन्नत्वासम्भवेऽपि च-
तिविरहात् । अथवा यावद्विशेषाभाववत्त्वमित्यनेन यावत्तदीय-
विशेषाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितमेकाधिकरणत्वं विवक्षितं न तु
तत्सुदायः (१) एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वं एकमात्रवृत्तिधर्माव-
च्छिन्नत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न त्वभिन्नावच्छेदकत्वं, वृक्षावृत्ति-
कपिसंयोगानां वृक्षनिष्ठा अभावा यद्यपि व्याप्तवृत्तयः तथाप्य-
व्याप्तवृत्तिसाधारणयावत्त्वेन तेषामव्याप्तवृत्तित्वात् तत्-
साधारणयावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणता एकमात्रवृत्ति-
त्तचमूलत्वाद्यवच्छिन्नतत्तमूलादिरूपावयवावच्छिन्नेति तत्रोभया-
भावोऽक्षत इति न साध्योपाध्योः सामान्यव्यासिभङ्गः, पक्षनिष्ठ-
संयोगसामान्यीययावद्विशेषाभावाधिकरणता च न प्रत्येका-
वच्छेदकावच्छिन्ना अस्यां दिग्जि अत्र देशे वा गग्ने न संयोग-
इत्यादिप्रतीतिविरहात् अपि तु यत्किञ्चिदनुगतधर्मावच्छि-
न्नावच्छेदकावच्छिन्ना यावत्संयोगाभाववद्गग्नमित्यादिप्रत्ययात्,
एकरूपावच्छिन्नस्य प्रतियोग्यभावाधिकरणतावच्छेदकत्वे विरोधात्
एकस्यापि विशेषरूप-सामान्यरूपाभ्यासुभयावच्छेदकत्वोपगमात्
तथाच पक्षनिष्ठसंयोगविशेषाभावानां यावत्त्वावच्छिन्ननिरूपिता-
धिकरणता न निरुक्तैकावच्छेदकावच्छिन्नत्ववतीति तस्या उक्तो-
भयवत्त्वादुपाधिः साधनाव्याप्तकलमिति वदन्ति ।

वसुतसु अनवच्छिन्नयावद्विशेषाभाववत्त्वमेवोपाधिः ताटशो-
पाधिना साध्यस्य सामान्यव्यासिविरहेऽपि संयोगसामान्या-

(१) यावद्विशेषाभावाधिकरणतासुदायः ।

भावरूपर्थवसितसाध्यव्यापकतया ताटशोपाध्मेः सव्रतिपचो-
त्यापकत्वमन्याहतं तादाम्भेन साध्यवतोऽप्युपाधिव्याप्यतया ताट-
शोपाध्यभावेन संयोगसामान्याभावरूपसाध्यवद्भेदोऽन्यत्राप्रसि-
द्धोऽपि (१) साधयितुं शक्यत एव अभावसाध्यक्षतिरेकिणि
प्रतियोगिमात्रप्रसिद्धेरपेक्षितत्वात् उपाध्यभावेन साध्याभावसाध-
नन्तु न सम्यक्संयोगरूपस्य तस्य साधने सिद्धसाधनात् सवति-
पचानिर्वाहात् सिद्धसाधनादितः साध्याभावादिसाधनासम्भवेऽपि
प्रतियोगिवैयधिकरणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकतया गृह्ण-
माणोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानात् पञ्चे साध्यानु-
सितप्रतिरोधः (२) एवेति सारम् । अथवा प्रतियोग्यधिकरण-
त्वरूपपचधर्मावच्छिन्नसामान्याभावरूपसाध्यव्यापकतया एकाव-
च्छेदेनेत्यादैर्यथाश्रुतस्यैवोपाधितानिर्वाहः, यत्र प्रतियोगिमति
यस्य सामान्याभावस्त्रैकावच्छेदेन तस्य यावद्विशेषाभाववत्त्व-
मिति सामान्यव्याप्तेः कपिसंयीगादिमतः कपिसंयोगादिसामा-
न्याभावाधिकरणवृच्छादेरेकावच्छेदेन कपिसंयोगादिविशेषाभाव-
कूठवत्त्वनियमेन सुग्रहत्वात्, गुणादावेकावच्छेदेन यावद्विशेषा-
भावासत्त्वेऽपि तत्र तव्रतियोग्यसत्त्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वा-
क्षतेः द्रव्ये च प्रतियोगिमत्वविशिष्टयावक्षयोगविशेषाभावाधि-
करणे एकावच्छेदेन तदौययावद्विशेषाभावासत्त्वात् साधनाव्याप-

(१) पञ्चे अप्रसिद्धोऽपीत्यर्थः ।

(२) तदत्तावुद्दिं प्रति तद्वर्मे तदग्रापकतावच्छेदकत्वप्रहस्तितद्वर्मावच्छिन्ना-
भाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिवन्धकत्वादिति मावः ।

कत्वं तस्य, वृक्षादिवृत्तिकपिसंयोगादिविशेषाभावाधिकरणता-
कूटान्तर्गतकतिपयाभावाधिकरणतानामनवच्छन्नत्वेऽपि तत्कूटस्य
एकावच्छेदकावच्छन्नत्वं पूर्ववदुपपादनीयम् । अथैतादृशोपाधिर्व्य-
भिचारोन्नायकत्वं सब्रतिपच्चोत्थापकत्वं वा न सम्भवति प्रकृतसाध्य-
व्यापकस्य एकावच्छेदकावच्छन्नसंयोगीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्या-
सिङ्गेः द्रव्ये तदीययावद्विशेषाभाववत्त्वस्यावच्छन्नत्वेऽपि एकाव-
च्छेदकावच्छन्नत्वाभावात् गुणे च तस्यावच्छन्नताया एवाभावात्
प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगीयसामान्याभावव्यापकस्य तदीयै-
कावच्छेदकावच्छन्नयावद्विशेषभाववत्त्वस्य प्रसिद्धत्वेऽपि तदभावेन
प्रकृतसाध्यवद्वेदसाधनं न सम्भवति तस्य प्रकृतसाध्याव्यापकत्वात्
प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टकपिसंयोगादिसामान्याभाववद्वेदश्च कपि-
संयोगादिरूपप्रतियोगिशून्ये हेतुमति साध्यमानो न कपिसंयोगा-
दिसामान्याभाववद्वेदपर्यवसायो प्रतियोगिमद्वेदस्यावधात् प्रति-
योगिमति चैकावच्छेदकावच्छन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वेन तदु-
वत्ताभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति (१) न व्यभिचारोन्नयनसम्भव-
इति (२) मैवं, क्वचिद्व्ये जलादिसंयोगवति तत्सामान्याभावस्य
सत्त्वे एकावच्छेदकावच्छन्नतदीययावद्विशेषाभावसत्त्वात् तदीय-
प्रतियोगिमत्त्वविशिष्टतत्सामान्याभावव्यापकं एकावच्छेदकाव-
च्छन्नतदीययावद्विशेषाभाववत्त्वं यावद्द्रव्ये सर्वावयवावच्छेदेन
विभिन्ना जलादिसंयोगव्यक्तयः वर्त्तन्ते यावद्विशेषाभावरूप-

(१) तादृशाभावादिरूपहेतोरसिद्धिरिति पा० ।

(२) न व्यभिचारोन्नयननिर्बाह इतीति पा० ।

हेतुमति एकावच्छेदकावच्छिन्नयावद्विशेषाभावरूपीपाद्यभावेन प्रतियोगिमत्वविशिष्टसामान्याभाववद्वेदस्य सिद्धौ बाधकाभावात्, प्रतियोगिमति तत्र विशेषवद्वेदपर्यंवसानेन व्यभिचारसिद्धा सामान्यव्याप्तिभङ्गात् । संयोगते गगनादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाधकानुमानौपयिकदर्शितव्यापावपि एकावच्छेदकावच्छेद-स्त्र(१)समानाधिकरणोभयाहृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकथावदभावाधिकरणताशूल्यगगनादिकं यद्यत् तदन्यत्वस्योपाधित्वं बोध्यम् ।

अनुमानदैधितिः ।

यत्तदर्थयोरननुगमात् एकावच्छेदेन यावद्विशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वाच्च । एतेन अयं संयोगसामान्याभाववान् संयोगयावद्विशेषाभाववत्त्वादिति परास्तं व्यर्थविशेषणत्वादप्रयोजकत्वाद्विर्गुणत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वं, गुणाद्यनवच्छेदकप्रमेयत्वादेस्तदभावावच्छेदकत्वप्रसङ्गात् । यथाच घटपूर्ववर्त्तित्वस्य प्रतिरूपं वक्त्रसामानाधिकरणस्य वा प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि दण्डत्वं धूमत्वं वा तत्सामान्यस्यावच्छेदकं तथैव संयोगसामान्यस्यावच्छेदकं द्रव्यत्वादिकमित्यस्यापि सुवचत्वाच्चेति सम्प्रदायविदः ।

(१) स्त्रपदं संयोगत्वादिपरम् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

‘एतिनेति अनवच्छिन्नयावत्संयोगविशेषाभाववत्त्वस्योपाधित्वेनेत्यर्थः, ‘इति’ विशेषव्याप्तुपष्टभ्यमनुमानं, ‘परास्तं’, दूषणान्तरमाह, ‘व्यर्थेति तन्मते संयोगसामान्याभावस्य केवलान्वयितया अभावत्वस्यैव तद्गाप्यतावच्छेदकत्वेन इतरांशस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः । नन्वभावादित्वेव हेतुरसु इत्यत आह, ‘अप्रयोजकत्वादिति व्यासिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः, विशेषव्याप्तावुपाध्यन्तरमपि सुलभमिल्याह, ‘निर्गुणत्वादेरिति, आदिना निष्परिमाणत्वादेरपि परियहः । यत् यद्दर्श्माश्रयानवच्छेदकं तत्तदर्श्मावच्छिन्नाभावावच्छेदकमिति व्याप्तुपष्टभ्यं वृत्तत्वादेः संयोगसामान्याभावावच्छेदकत्वसाधकमनुमानमाशङ्का निराकुरुते, ‘न चेति, ‘गुणाद्यनवच्छेदकेति गुणत्वस्याश्रयानवच्छेदकेत्यर्थः, ‘तदभावेति गुणत्वावच्छिन्नाभावेत्यर्थः, तथाच गुणत्वावच्छिन्नाभावस्यापि अव्याप्त्यहत्तितप्रसङ्ग इति भावः । घटादौ द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन घटत्वाभावप्रसङ्गः घटत्वादेव्याप्त्यहत्तितया तदवच्छेदकीप्रसिद्धिग्रा तदनवच्छेदकत्वरूपापादकाप्रसिद्धेन सम्भवतीति नाभिहितम् । गुणत्वाद्याश्रयस्य संयोगादेरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिग्रा न गुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वापादकाप्रसिद्धिरिति भावः । ननु यद्दर्श्माश्रयानवच्छेदकमित्यत्र यत्पदेन व्याप्त्यवृत्तिधर्मं एव विवक्षणौयः गुणत्वादेश व्याप्त्यवृत्तिरूपादिवृत्तितया तदाश्रयानवच्छेदकत्वस्य न तदवच्छिन्नाभावावच्छेदकतापादकता इत्याशङ्का वृत्तत्वादौ संयोगत्वाश्रयानवच्छेदकत्वरूपसंयोगत्वावच्छिन्नाभावावच्छेदकत्वसाधक-

हेतोरसिद्धिमाह, ‘यथा चेति, ‘घटपूर्ववर्त्तिल्लभ्येति दण्डनिष्ठ-
घटकारणताघटकतदव्यवहितपूर्वकालसम्भवस्येत्यर्थः, ‘प्रतिदण्डं
भिन्नत्वेऽपि’ ‘दण्डत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमित्यग्रिमेनात्मयः, ‘प्रति-
दण्डं भिन्नत्वेऽपि’ इत्यनेन च दण्डत्वं तवत्येकातिप्रसक्तमिति सूचितं,
एवमग्रेऽपि, ‘तत्सामान्येति घटपूर्ववर्त्तिल्लावच्छेदत्वेत्यर्थः, प्रत्ये-
कातिप्रसक्तत्वेऽपि अवच्छेदतावच्छेदकानुगतरूपावच्छिन्नानति-
प्रसक्ततया तस्यावच्छेदकत्वं, अन्यथा घटकारणतावच्छेदकत्वमेव
तस्य भज्येतेति भावः। ननु दण्डत्वस्य घटनियतपूर्ववर्त्तिल्लावच्छे-
दकत्वं न घटनियतपूर्ववर्त्तिल्लायाः स्वरूपसम्भवरूपमवच्छेदकत्वं
अपितु तदव्यवहितपूर्वकालनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपं
पारिभाषिकमेव तत्त्व(१) अतिप्रसक्तेऽनतिप्रसक्ते च निरावाधमेव(२)
स्वरूपसम्भवरूपावच्छेदकताया एवावच्छेदानतिप्रसक्तत्वनियतत्वा-
दिति (३) प्रत्येकातिप्रसक्तस्य सामान्यानतिप्रसक्तत्वेन सामान्य-
रूपावच्छिन्नावच्छेदकत्वे दृष्टान्तान्तरमाह, ‘वङ्गिसामानाधिकर-
ण्यस्येति, ‘प्रतिधूमं भिन्नत्वेऽपि’ ‘धूमत्वं तत्सामान्यावच्छेदकमि-
त्यत्वयः, ‘तत्पदेनात्म वङ्गिसामानाधिकरण्यपरामर्शः, धूमत्वस्य
तदनवच्छेदकत्वे तस्य वङ्गिव्याप्ततावच्छेदकत्वं नोपपद्यते। न च

(१) तथाचातिप्रसक्तस्य तादशावच्छेदकत्वं स्त्रीक्रियते न तु स्वरूपसम्भवरूपा-
वच्छेदकत्वं अतिप्रसक्तस्येति भावः।

(२) अतिप्रसक्तेऽपि वर्जत इति पा०।

(३) तथाच घटपूर्ववर्त्तिल्लाया अतिप्रसक्तत्वेन दण्डत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वं
स्त्रीक्रियते न तु दण्डत्वं कारणतानतिप्रसक्तमिति अतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्व-स्त्रीकारे
दृष्टान्तासम्भव इति भावः।

व्याप्तावच्छेदकत्वमपि स्वविशिष्टव्यापकसाध्यकत्वरूपं पारिभाषिकमेव तत्त्वातिप्रसक्तसाधारणमिति न दृष्टान्तसङ्गतिरितिवाच्यम् । साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं व्यासिस्तत्वात्वच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः, अतएव यत्र व्यर्थविशेषणघटितनौलधूमत्वादिना हेतुता तत्र व्याप्त्यत्वासिद्धिरिति प्राचीनमतानुसारैण्ठेतदभिधानात्, अन्यथा पुनः स्वरूपसम्बन्धरूपकारणत्वप्रतियोगित्वादिनिरूपितमनुगतधर्मनिष्ठं स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं दृष्टान्ततया बोध्यं, संयोगसामान्यस्य संयोगत्वरूपावच्छेयतावच्छेदकरूपावच्छिन्नस्य सुवचत्वाच्चेति प्रत्येकं संयोगादिव्यक्त्यतिप्रसक्तस्यापि द्रव्यत्वादेस्तदूपावच्छिन्नान्तिप्रसक्तत्वादिति भावः । यद्यप्येवमपि प्रमेयत्वादेः संयोगसामान्यातिप्रसक्तत्वेन तत्सामान्यावच्छेदकत्वासिद्धा उक्तव्यासिद्धिलात् तदवच्छेदेन संयोगसामान्याभावसिद्धिर्न शक्यते निराकर्त्तुं, तथापि प्रतियोगिमत्सम्बद्धदेश-कालयोरेव प्रतियोग्यनवच्छेदकयोरभावावच्छेदकत्वनियमः तयोरेव (१) तदनुभवात् न तु प्रतियोग्यनवच्छेदकमात्रस्य मानाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । द्रव्ये संयोगसामान्याभावस्य कालभेदावच्छेदेन स्वयमनुपदं व्यवस्थापनीयतया ‘सम्प्रदायविदः’ इत्यनेनास्तरसोदर्शितः (२) ।

(१) प्रतियोग्यनवच्छेदकयोर्देशकालयोरेव तदभावावच्छेदकत्वनियमः, न तदेशकालादिभिन्नस्य प्रतियोग्यनवच्छेदकधर्मस्यापि तदभावावच्छेदकत्वनियम-इत्यर्थः ।

(२) ‘सम्प्रदायविदः’ इत्यनेनास्तरसोद्धावनं कृतमिति पा० ।

अनुमानदीधितिः ।

नवौनासूत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य
प्रलयावच्छेदेन गगनादौ संयोगस्य सामान्याभावोवर्तते
तथा धूमवत्यपि विरहो दहनस्य इह पर्वते नितम्
हुताशनो न शिखरे इति प्रतीतेः संयोगेन द्रव्यस्थाप्य-
व्याप्यवृत्तिल्वात् वृत्तेव्याप्यवृत्तिल्वे वृत्तिमतो व्याप्य-
वृत्तिल्वस्यात्यन्तमसम्भावितल्वाच्च । एवं प्रतियोगिमतो-
रपि काल-देशयोर्देश-कालभेदावच्छेदेन तदभावः ।
तथाच तत्साध्यकाव्याप्तिवारणाय तत्, नोपादेयञ्च
सर्वथैव व्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्यादिभेदेन (१) व्याप्ति-
भेदादिति वदन्ति ।

गादाधरौ विवृतिः ।

‘गुणस्य सामान्याभावोवर्तत इत्यन्वयः, धूंस-प्रागभावयोर-
त्यन्ताभावविरोधिताया निराकृतल्वादिति भावः । एतेन तदव-
च्छेदेन संयोगसामान्याभावोऽपि सुतरां वर्तते व्यापकधर्मावच्छ-
न्नाभाववति व्याप्यधर्मावच्छन्नाभाववत्त्वनियमादिति सूचितम् ।
न चोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटादौ गुणस्य प्रागभाव एव न तु
तत्सामान्यात्यन्ताभावोऽपि मानाभावात् इति वाच्यम् । तदा

(१) साध्य-साधनभेदेनेति पाठः कुवचित् उस्तके वर्तते परन्तु स पाठो न
भङ्गाचार्येणोङ्गृतः ।

तत्र जन्मैकत्वहेतुभूतस्य (१) एकत्वावच्छिन्नाभावस्यावश्यक-
तया तस्यैव संसमनियतगुणत्वाद्यवच्छिन्नाभावरूपतया विवादा-
योगात् । संयोगादिसाध्यकनित्यद्रव्यमात्रवृत्तिहेतुकस्यले व्यावृत्ति-
दानायाह, ‘प्रलयेति, महाप्रलयस्य जन्मभावानधिकरणतया
तदानीं संयोगाद्यसत्त्वादिति भावः । तदानीज्ञ गगनादौ नित्यैकत्व-
परिमाणादिसत्त्वेन गुणसामान्याभावासत्त्वात् संयोगस्यैवेवमुक्तं,
अत्र च प्रमाणं महाप्रलये गगने न संयोग इत्यादिप्रामाणिकव्यव-
हार एव, तादृशव्यवहारस्य ध्वंसावगाहिलेऽतिप्रसङ्गात्, (२) व्यव-
हारानादरेऽतीन्द्रियगगनादौ गोत्वाद्यभावस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः
प्रत्यक्षासम्भवात् अनुमानस्याप्रयोजकत्वात् । वक्षिमान् धूमादित्यादौ
व्यावृत्तिदानायाह, ‘तथेति, ‘दहनस्य’ दहनत्वावच्छिन्नस्य, ‘प्रतीते-
रित्यन्तं द्रव्यस्याद्याप्यवृत्तित्वादित्यत्र हेतुः, प्रत्यक्षप्रमाणसुक्षा-
युक्तिमप्याह, ‘वृत्तेरिति संयोगरूपसम्बन्धस्येत्यर्थः, ‘वृत्तिसती व्याप्य-
वृत्तित्वस्य’ संयुक्तस्य तेन सम्बन्धेन व्याप्यवृत्तितायाः, ‘असम्भावित-
त्वादिति । अयमाश्यः सम्बन्धिसत्त्वायाः सम्बन्धाधीनत्वाद्यदव-
च्छेदेन यदीययस्मभ्यो नास्ति तदवच्छेदेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद-
भावसत्त्वभावश्यकं संयोगादेः सम्बन्धस्य समवायस्य व्याप्यवृत्तिलेऽपि
न संयोगादेव्यर्थाप्यवृत्तिता गुणादौ समवायसत्त्वेऽपि संयोगाद्य-
सत्त्ववत् संयोगाद्यनवच्छेदकावच्छिन्ने संयोगादिमति तत्समवाय-
सत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वोपपत्तेरिति ।

(१) एकत्वोत्पत्त्यनन्तरमेकत्वोत्पत्तिवारणाय एकत्वाभावस्य हेतुत्वमिति भावः ।

(२) इदानीं गगने न संयोग इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गादित्यर्थः ।

केचित्तु वृत्तेरव्याप्यवृत्तिलिंगे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तिलिंगवत् वृत्ते-
व्याप्यवृत्तिलिंगे वृत्तिमतोऽव्याप्यवृत्तिलिंगं युक्तितौल्यादिति संयोगादि-
प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायत्वेन समवायोपि न व्याप्यवृत्ति-
रिल्याहुः ।

वक्त्रिमान् धूमादित्यादौ कालविशेषावच्छेदेन हेतुमति
वर्त्तमानं साध्याभावमादाय घटत्वान् कालत्वादित्यादौ पठा-
द्यवच्छेदेन काले वर्त्तमानं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाया-
व्यासिदानायाह, ‘एवमिति प्रतियोगिमतो देशस्य प्रतियोग्य-
नाधारकालावच्छेदेन प्रतियोगिमतः कालस्य च प्रतियोग्यनाधार-
देशावच्छेदेनाभाववत्त्वमित्यर्थः, ‘देशे कालस्येवेति, इदानीमत्र घटो
नास्तीत्यादिप्रत्यये देशनिष्ठायाः कालावच्छिन्नाधारतायाः काल-
निष्ठाया देशविशेषावच्छिन्नाधारताया वा विषयत्वमित्यत्र विनि-
गमनाविरहादुभयस्यैव विषयत्वादिति भावः । ‘तत्त्वाध्यकेति
गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यक-द्रव्यत्वाद्यव्यासिवारणायेत्यर्थः। ‘तत्’ अस-
मानाधिकरणान्तम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्या-
घटितव्यासरप्रसिद्धग तदघटितैव व्यासिः व्याप्यवृत्तिसाध्यके
तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यानुपस्थितिदशायामपि हेतुसामानाधि-
करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावग्रहादनुमित्युत्पत्त्या
प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितापि व्यासिरस्ति प्रतियोगिवैयधि-
करण्यघटितव्यासिरुभयकैव प्रसिद्धानुमितिप्रयोजिका चेत्याशयेन
मूलकातस्तदनुपादानमिल्याह, ‘नोपादेयमिति, व्याप्यवृत्तिसाध्यके
सार्वत्रिकसुपादानं प्रतिनिष्पं न त्वनुपादानस्य सार्वत्रिकत्व-

मुक्तं, व्याप्तवृत्तेरपि साध्यस्याऽव्याप्तवृत्तिलभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यासिज्ञानादेवानुमित्युपगमात्, व्याप्तवृत्तेरपि साध्यस्याऽव्याप्तवृत्तिलभ्रमदशायां प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यासिज्ञानादेवानुमित्युपगमेऽपि व्याप्तवृत्तिसाध्यके सर्वत तादृशविशेषणोपादानानियमः तदघटिताया अपि व्याप्तेः सर्वं चानुमित्यौपयिकल्वात् अव्याप्तवृत्तिसाध्यके तु सर्वत तदुपादाननियम एव तदघटितव्याप्तेरप्रसिद्धेरिति वार्थः । व्याप्तवृत्तिसाध्यकल्वात् ऋसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिसाध्यकल्वं, सत्तावान् द्रव्यत्वात् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाकाशाभावाभाववान् आकल्वादित्यादिकञ्च न तथा,(१) साध्यवति(२) कालाकादौ कालिक-दैशिकविशेषणताभ्यां साध्याभावसत्त्वात्, अतस्तत्र प्रतियोगिवैयधिकरणाविशेषितहेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वस्य साध्येऽसत्त्वेन व्याप्तेः प्रतियोगिवैयधिकरणघटितत्वनियमेऽपि न दोष (३) ।

केचित्तु व्याप्तवृत्तिसाध्यकल्वं यथाश्रुतमेव हेतुमत्यभावस्य दैशिकविशेषणतया वृत्तिर्विवक्षणीया अतो न हेतुमति कालादौ कालिकविशेषणतादिना साध्याभावसत्त्वेऽप्यव्याप्तिः भावस्याप्यभावत्वेन दैशिकविशेषणतया वृत्तिः प्रामाणिकी अतो नाभावसाध्यक्वयमिच्चारिण्यतिव्याप्तिः (४) यादृशप्रतियोगितानिरूपकाभावत्व-

(१) न व्याप्तवृत्तिसाध्यकमित्यर्थः ।

(२) कुत इत्याकड्हायामाह, सांश्चतीति ।

(३) प्रतियोगिवैयधिकरणघटितैव व्याप्तिरित्येवमपि न दोष इति पा० ।

(४) दैशिकविशेषणतया सत्तारूपसाध्याभावभावस्य उत्तेरिति भावः ।

विशिष्टस्य दैशिकविशेषणतया हेतुमति वृत्तिस्ताटशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षया कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाकाशभावाभाववान् इल्लादावव्याप्तेनिरासः तत्र आकाशभावस्याकाशभावत्वेनैव दैशिकविशेषणतया आत्मनि वृत्तिर्न तृक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, आत्मनि ताटशभावाभावोनास्तीत्यप्रतीतेः, अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि संयोगभाववान्नित्यगुणत्वादित्यादौ(१) अनुमित्यौपयिकद्विविधव्याप्तेः सम्बवेन सर्वथैवेत्युक्तं तावता अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेऽपि व्यक्तिचित्तदघटितव्याप्तिसम्भव-इति सूचितमित्याहुः ।

यत्तु 'व्याप्यवृत्तिसाध्यके' अव्याप्यवृत्तित्वग्रहाविषयसाध्यके, सर्वथैवासमानाधिकरणान्तस्यानुपादेयतया तत्र लाघवेन प्रतियोग्यसामानाधिकरणाघटितव्याप्तेरेवानुमानाङ्गतास्तीकारादितिव्याख्यानं, तदसत्, तत्रापि शब्दादिना प्रतियोग्यसामानाधिकरणाघटितव्याप्तेर्यदा ग्रहस्तदा अनुमित्येत्यादाय ताटशव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वस्योपगत्यत्वात्, अन्यथा याटशव्यतिरेकिसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमस्ताटशसाध्यके लाघवेन साध्याभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वोपगमप्रसङ्गात् । केवलान्वयिनो यस्य साध्यस्य न व्यतिरेकित्वभ्रमविषयता तत्काध्यके हेतुसामानाधिकरणविशेषणपरित्यागस्यापि प्रसङ्गाच्च (२) ।

(१) संयोगभवत्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतियोगिवैयधिकरणवाघटितव्याप्तेरसिद्धांशा तत्र तद्वितयाप्तिरिति भावः ।

(२) अन्यथा याटशव्यतिरेकिसाध्ये न केवलान्वयित्वभ्रमस्तत्र साध्याभाववद-

यत्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोगिपदं स्वप्रति-
योगिपरमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा प्रतियोगित्वस्य सामान्यरूपेण केव-
लान्वयितया प्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावस्यैव दुर्ज्ञभत्वापत्तेः ।
तथाच स्वपदस्य तत्तदभावपरतया तत्तदभावप्रतियोग्यसमानाधि-
करण्यविशिष्टत्वेन हेतुमहृत्तीनां तत्तदभावव्यक्तीनां प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावकूटज्ञानमनुमितिकारणं वाच्यम् ताटशब्दं ज्ञानम-
सर्वज्ञस्य दुर्घटं अतः प्रतियोगिपदस्य प्रकृतसाध्यार्थकतया साध्या-
भावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टः सन् हेतुमद्वृत्तिर-
भाव एवानुगतरूपेण निवेश्यः, सङ्केतौ सर्वेषामेव हेतुमानाधि-
करणाभावानां सर्वत्र हेत्वधिकरणे साध्यसमानाधिकरणतया
साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टस्य हेतुमहृत्तित्वं न प्रसिध्य-
तीति साध्याभावनिष्ठं साध्यसमानाधिकरण्यविशेषणं (१) तथा
सति सङ्केतौ साध्याभावातिरिक्ताभावे तत्प्रसिद्धिसम्भवात् । व्यभि-
चारिणि च (२) व्यभिचारनिरूपकाधिकरण एव साध्या-
भावे साध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टतया हेतुमहृत्तित्वमिति
साध्याभावस्यापि लक्षणघटकतया नातिव्याप्तिः, संयोगेन प्रमेय-
सामान्यसाध्यकसङ्केतौ साध्याभावातिरिक्ताभावाप्रसिद्धा हेतुमति
साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरण्याभावविशिष्टाभावाप्रसिद्धि---

द्वितीयैवानुभानाहृता न तु व्यापकसमानाधिकरणस्य गुरुशरीरस्येत्यपि स्वात्,
एकसाध्यके याद्वयव्याप्तियहादनुमितिरन्यत्वापि तज्ज्ञानादनुमितेरानुभविकतया
नापञ्चमर्हतीति चेत्, तुल्यं प्रकृतेऽपीति पा० ।

(१) साध्याभावनिष्ठसाध्यसमानाधिकरणस्याभावो निवेश्य इति पा० ।

(२) संयोगी सत्त्वादित्यादौ चेत्यर्थः ।

रिति साधतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठसाधसामानाधिकरण-स्याभावो निवेशः । एवच्च व्याप्यवृत्तिसाधके साधतावच्छेद-कावच्छिन्नसाध्याभावनिष्ठसाधसामानाधिकरणाप्रसिद्धा ताट्टव्यासिर्न प्रसिद्धतीति तत्साधके प्रतियोग्यसामानाधिकरणाघटि-तैव व्यासिरित्युक्तं ‘नोपादेयच्छेत्यादिना, तदपि न, साधताव-च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरणविशेषणीभूतसाध्याभावे साधता-वच्छेदकसम्भावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनप्रयोजनाभावात् व्याप्यवृत्तिसाधकेऽपि सम्भान्तरावच्छिन्नसाध्याभावे साधसा-मानाधिकरणप्रसिद्धा तत्वाप्युक्तव्यासिप्रसिद्धेः (१) ।

व्याप्यवृत्तिसाधकस्यले व्यासिर्द्विविधा न त्वव्याप्यवृत्तिसाधके इति साध्यादिभेदेन व्यासिभेदाभावे न सम्भवतौत्यत आह, ‘साध्यादिभेदेनेति साधतावच्छेदकादेविशिष्य व्यासिघटकतया तद्देदेन तद्देदस्यावश्यकत्वादित्यर्थः ।

अनुमानदौधितिः ।

प्रतियोग्यसामानाधिकरणच्च प्रतियोगितावच्छे-दकावच्छिन्नासामानाधिकरणं तेन अयं गुण-कर्मान्य-त्वविशिष्टसत्त्वावान् जातेः भूतत्व-मूर्त्तत्वोभयवान् मूर्त्त-त्वादित्यादौ नातिप्रसङ्गः । न चोभयत्वमेकविशिष्टा-परत्वं विशिष्टच्च केवलादन्यदिति तदभावो मनसि

(१) तत्वाप्युक्तव्याध्यप्रसिद्धेरिति पा० ।

सहजत एव प्रतियोगिव्यधिकरण इति वाच्यम्, उभयत्वं हि न विशिष्टत्वादनतिरितं न वा तदवच्छिन्नाभावस्तदवच्छिन्नाभावात् वैशिष्ट्यविरहेऽपि घटत्वपटत्वयोरुभयत्वस्योभयत्वेन तदभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न च तत्र व्याप्तिरेवोभयत्वाधिकरणस्य मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वादिति वाच्यम् । तथात्वेऽप्युभयत्वेन रूपेण तत्रासत्त्वात् नाचोभयमिति प्रतीतेर्दुर्ब्लारत्वात् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

यद्यपि जात्यादौ गुणकम्मान्यत्वसामानाधिकरण्योपलक्षितस्य सत्तादेव्याप्तिरस्येव गुणादौ तदुपलक्षितसत्ताद्यनुमितेः प्रमात्वात्, तथापि गुणादौ विशिष्टसत्तादिप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहानुमितेभ्यमत्वात्^(१) तत्र ताढशानुमित्यौपयिकव्याप्तिस्त्रौकारे सज्जिङ्गकपरामर्शदपि भ्रमः स्यादिति ताढशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिहेतौ न स्त्रौकर्तुं शक्यते अतः साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमित्यौपयिकव्याप्तिशरीरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैयधिकरण्यपर्यन्तं निवेश्य तत्र ताढशव्याप्तिं वारयति, ‘प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यमिति । न च तत्रापि व्याप्तिस्त्रौकारे क्षतिविरहः गुणो

(१) ‘भ्रमत्वात्’ इत्यनन्तरं ‘न च तत्रापि व्याप्तिस्त्रौकार इति सन्दर्भात् पूर्वं ‘ताढशानुमित्यौपयिकव्याप्तिर्गुणादिवृत्तिहेतौ न स्त्रौकर्तुं शक्यते इति गुणादिनिष्ठविशिष्टसत्ताद्यभावस्य अभावान्तेनोपादाननिवृहाय प्रतियोगिपदं प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टपरतया व्याचष्टे, ‘प्रतियोगीतीतिपाठः कुत्रचिदादर्शपुस्तके वर्तते ।

गुणान्वत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ बाधेनेव हेतोदृष्टत्वोपपत्तेः ।
 द्रव्यपक्षक-तादृशसाध्यक-जात्यादिहेतोश्च समौचीनताया एवोपग-
 मात् बाधानतारदशायां गुणादौ जात्यादिलिङ्गंकविशिष्टसत्तावै-
 शिष्यानुभितिभ्रमरूपा प्रमात्रकपरामर्शादपि (१) स्वौक्रियत एव
 गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ बाधा-
 नतारदशायां प्रमात्रकपरामर्शात् विशिष्टानुयोगिकवैशिष्यावगा-
 हित्या भ्रमानुभितिर्मणिकारानुमत्वमिति वाच्यम् । भ्रमानुभि-
 तिजनकपरामर्शस्य भ्रमत्वसम्भवे तदुपादानमावश्यकमित्याशयात्
 गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ परा-
 मर्शस्य कथच्छिदपि भ्रमत्वासम्भवेनागत्या प्रमापरामर्शद्भ्रमानु-
 भितिस्वीकारात् गुणो विशिष्टसत्तावान् जातिमत्त्वादित्यादिवि-
 शिष्टप्रतियोगिकवैशिष्यविषयकानुभितिस्थलमुपेक्ष्य गन्धप्रागभाव-
 वान् घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्य-
 विषयकानुभितिस्थलमसिद्धि-व्यभिचारासङ्गीर्णबाधोदाहरणत्वेना-
 भिहितवतो मणिकृतोप्युक्तस्थले व्यासिनीस्त्रौत्याशय उत्तीयते । अथ
 विशिष्टनिरूपित एव समवायादिर्विशेष्याविरोधिनो विशिष्टा-
 भावस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धः शुद्धसमवायादेस्तथात्वे
 दण्डाद्युपलक्षितपुरुषादिमत्त्वविरोधितादृशपुरुषाद्यभावात् तद-
 विरोधिविशिष्टपुरुषाद्यभाववैलक्षण्यानिर्व्वाहात् । न च तदुप-
 लक्षितपुरुषाद्यभावस्य स धर्मो न प्रतियोगितावच्छेदकः अपि तु
 प्रतियोगितासमानाधिकरण एव प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव प्रति-

(१) सक्षिङ्गंकपरामर्शादपीति पा० ।

योगिनि विशेषणत्वात् अतादृशस्यैव चोपलक्षणत्वात् इति तादृशा-
भावयोर्विशेष इति वाच्यम् । उपलक्षणेन दण्डादिना व्याहृत्त-
प्रतियोगिनिष्ठप्रतियोगितायां पुरुषत्वादेरतिप्रसक्ततया तन्मात्रे
तदवच्छेदकतायाः पर्याप्त्यसम्भवेन दण्डादेरपि तदवच्छेदक-
कोटाववशमन्तर्भावत् । अतएव पुरुषादिमात्रेण न दण्डाद्युप-
लक्षितपुरुषाद्यभावस्य विरोधः तदवच्छिन्नाभावस्यैव तदिशिष्टा-
भावत्वे सत्तान्यष्टयिवीसमवेतशून्यं वायुत्वादित्यादौ ग्रन्थकातां कूट-
घटितलक्षणातिव्यासिदानमपि विरुद्धेत पृथिवीसमवेतत्वविशिष्टा-
भावस्य वाव्यादौ सत्त्वेन वायुत्वादेस्तत्र साध्ये सङ्केतुत्वादिति चेत्र,
विशिष्टनिरूपितसम्बन्धस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
सर्वत न सम्भवतौति प्रागुक्तत्वात्, अगत्या विशिष्टाभावप्रतियोगिता
विशेषणात्तर्भावेन पर्याप्ता उपलक्षिताभावप्रतियोगिता तु दण्डादि-
रूपावच्छेदकोपलक्षितविशेष्य एव पर्याप्ता इत्युपगम्य तयोर्विशेषस्य
उपपादनौयत्वात् । विशिष्टस्यातिरिक्ततामते विशिष्टसत्ताभावः
सहजत एव प्रतियोग्यसमानाधिकरण इत्युभयसाध्यकानुसरणं,
'नातिप्रसङ्ग इति हेतुमति विशिष्टाभावादेः शुद्धप्रतियोगिसामा-
नाधिकरणसत्त्वेऽपि विशिष्टप्रतियोगिसामानाधिकरणविरहात्
न भ्रमानुमितिजनकपरामर्शस्य प्रमात्रप्रसङ्ग इत्यर्थः । व्याघ-
वृत्तिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणावगाहिपरामर्शस्यानुमिति-
हेतुतया उक्तसाध्यस्य व्याघवृत्तिलेऽपि नातिप्रसङ्गाप्रसक्तिः ।
ननु मूर्त्तत्वादिहेतौ भूतत्वादिविशिष्टमूर्त्तत्वत्वादिरूपतदुभयत्वाव-
च्छिन्नस्यैव न व्यासिः, न तु तदुभयवृत्तिबुद्धिविशेषविषयत्वरूप-

तदुभयत्वाच्छक्षवस्य तथाच विशिष्टसत्तादिसाधकजात्यादिहेता-
विव उक्तोभयसाधकमूर्त्तत्वादिहेतावपि यथाश्रुतप्रतियोग्यसामा-
नाधिकरण्यनिवेशपक्षेऽपि नातिप्रसक्तिरित्यभिमानं 'न चेत्यादिना
निराकरोति, 'सहजत एव' प्रतियोगिपदस्य तत्त्वावच्छेदकविशिष्ट-
परतां विनैव, 'उभयत्व' उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकं, 'न विशि-
ष्टत्वात्' एकविशिष्टापरत्वात्, 'अनतिरिक्तं' अभिन्नं, अतिरिक्तमित्य-
तुक्ता 'नानतिरिक्तमित्यभिमानं उभयपदार्थतावच्छेदकावच्छेदे-
नातिरिक्तत्वलाभाय, नन्पदस्यानुयोगितावच्छेदकावच्छेदेन अभाव-
बोधकत्वव्युत्पत्तेः, तावता एकविशिष्टापरत्वमुभयनिष्ठव्यासज्ज्य-
वृत्तिधर्मं उभयपदार्थतावच्छेदकमस्तु (१) प्रकृते चोभयत्वमेक-
विशिष्टापरत्वमेवेतिशङ्काव्युदासः। अत हेतुः 'वैशिष्ट्यविरहेऽपि
घटत्व-पठत्वयोरुभयत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति घटत्व-पठत्वयोः
सामानाधिकरण्यविरहेऽपि तत्र उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः, अन्यथा तद्रोभयव्यवहारानुपत्तेरिति
भावः। यद्यपि घटत्व-पठत्वोभयमितिप्रतीतौ कालिकासम्बन्ध-
घटितसामानाधिकरण्यरूपवैशिष्ट्यस्य विषयतासम्भवः तथापि
वाचत्व-घटत्वोभयं समवेतमित्यादिप्रतीतिव्यवहारविरहेण उभयं
समवेतमिति प्रतीतिव्यवहारयोः समवायिसमवेतत्वरूपवैशि-
ष्ट्यविषयताया अभ्युपगत्यव्यतया घटत्व-पठत्वोभयं समवेत-
मित्यादौ ताटशवैशिष्ट्याप्रसिद्धा व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मं एव विषय-

(१) अस्मित्यनन्तरं 'न तु तन्मात्रं वक्ष्यमाणानुपत्तेः' इत्यतिरिक्तपाठः
कस्मिंशिदादर्शपुस्तको वर्तते ।

इति भावः । तथा तदनुरोधेन व्यासज्यवृत्तिधर्मविशेषस्य उभय-
व्यवहारविषयताया आवश्यकत्वे एकविशिष्टापरत्वस्य तद्ववहार-
विषयत्वमप्राप्तिकारिता न भूतत्वं मूर्त्तिं लोभयवान् मूर्त्तिं लादि-
त्यादावेकविशिष्टापरत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिः तथा सति
अनुभितेरुभयवानित्याकारकतानुपपत्तेरिति निर्वृद्धम् । न तु मूर्त्ति-
लाधिकरणे मनसि भूतत्वं-मूर्त्तिं लोभयं नास्तीति दुष्करेक-
विशिष्टापराभावावलम्बनेनैव मनसि प्रतियोगिसत्त्वेन उभयवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वादिति क्वचिदेकविशिष्टापरत्वस्याप्युभय-
व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यत आह, ‘न वेति, ‘तद-
वच्छिन्नाभावः’ उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः, (१)
‘तदवच्छिन्नाभावात्’ एकशिष्टापरत्वावच्छिन्नाभावात्, नानतिरिक्त-
इति विपरिणतेनान्वयः, (२) प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेनैव प्रति-
योगिना अभावस्य विरोधादेकस्याधिकरणेऽपि व्यासज्यवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नाभावसत्त्वे बाधकाभावादिति भावः । एतेन मूर्त्तिं लस्य
व्यासज्यवृत्त्युभयत्वावच्छिन्नव्यभिचारितापि व्यवस्थापिता, आव-
श्यकत्वे एकाधिकरणे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नतदभावः अन्यथा
घटादौ समवायेन घटत्व-पटलोभयं नास्तीति प्रतीतेरनुपपत्ते-
स्त्वा समवायिसमवेतत्वरूपवैशिष्ठ्यावच्छिन्नाभावस्यैव विषयतायाः
स्त्रीकरणीयत्वादन्यथा एककालौनत्यादिरूपघटत्वादिवैशिष्ठ्याव-

(१) प्रत्येकाधिकरणवृत्तिरपि उभयव्यवहारविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाव-
इति पा० ।

(२) विपरिणतेन सम्बन्धः, विपरीतेन सम्बन्ध इति पा० ।

च्छिव्रस्य पटत्वादेः समवायेन पटादौ सत्त्वेन ताटृशप्रतीत्य-
निर्व्वाहात् इत्याह, वैशिष्यविरहेऽपि घटत्व-पटत्वोभयत्वेनाभावस्य
प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति । ननु तथापि व्यामज्ज्वृत्तिनिरुक्तोभयत्वेन
साधत्वे मूर्त्तत्वस्य व्यभिचारिता सम्भवति एकप्रतियोगिमत्यपि
उभयाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया मूर्त्तत्वाधिकरणे
मनसि उभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावात् हेतुमति प्रति-
योगिव्यधिकरणस्यैव च साध्याभावस्य व्यभिचारत्वात् व्यभिचार-
लक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिव्रवैयधिकरणपर्यन्तानिवे-
शादिलाशङ्कां निरस्ति, ‘न च तदेत्यादिना, ‘व्याप्तिरेव’ व्याप्ति-
रिष्टेव, ‘तथात्वेऽपौति मूर्त्तत्वस्य मनसि सत्त्वेऽपौत्यर्थः, ‘उभयत्वेनेति
उभयत्वविशिष्टवत्ताया मनस्यसत्त्वादित्यर्थः, तथाच तत्र उभयत्व-
विशिष्टवैशिष्यानुमितेर्भमतया तत्प्रयोजकहेतोर्न सज्जेतुलस्त्रीका-
रसम्भवः । अतएव व्यभिचारलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिव्रवैयधिकरणपर्यन्तसेव निवेश्यमिति भावः । एकाधिकरणे
उभयत्वविशिष्टाभावसत्त्वे मानमाह, ‘नावोभयमिति, अत्रोभय-
मितिप्रतीत्यभावो न हेतुतयोक्तः तदुभयत्वेनैकस्य सत्त्वोपगमेऽपि
उभयत्वाधिकरणवृत्तितायास्ताटृशप्रतीतिविषयतया एकस्मिन्नधि-
करणवृत्तित्वाभावे ताटृशप्रतीतिर्भमत्वस्यावश्यकत्वात् ताटृशप्रमा-
विरहोपपत्तेः ।

अनुमानदैधितिः ।

अत्यन्तपदच्चात्यन्ताभावत्वनिरुपकप्रतियोग्यसामा-

नाधिकरण्यस्य अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितायाश्च
 लाभाय अन्यथा सर्वस्यैवाभावस्य स्वममानाधिकर-
 णाभावान्तरभिन्नत्वात्तदेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वात्
 प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्यैव दुर्लभत्वापत्तेः सर्वेषा-
 मेवाभावानां हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वनिरू-
 पकप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावान्तरात्मकस्य स्व-
 भेदस्य प्रतियोगित्वादभावसाध्यकाव्याप्तेष्वेति सम्प्र-
 दायविदः ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्याभावविशेषणते लक्षणे-
 इत्यन्तपदवैयर्थं धूमादधिकरणनिष्ठवङ्गादिभेदस्य प्रतियोगि-
 समानाधिकरत्वेनैव साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेद-
 कताया अकिञ्चित्करत्वादिव्याशङ्कया साम्यदायिकोपदर्शितमत्य-
 न्तपदप्रयोजनमाह, ‘अत्यन्तपदच्छेति, ‘अत्यन्ताभावत्वनिरूपक-
 प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यस्येति, ‘लाभायेत्यग्रिमेण सम्बन्धः,
 स्वं यस्य प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावस्तादृशप्रतियोग्यसमानाधिकर-
 ण्यपर्यन्तस्याभावविशेषणत्वलाभायेत्यर्थः, ‘अत्यन्ताभावत्वनिरूप-
 कप्रतियोगिताया इति प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र या प्रति-
 योगिता निविष्टा तत्रात्यन्ताभावत्वरूपानुयोगितानिरूपकत्ववि-
 शेषणस्य च लाभायेत्यर्थः । क्रमेण व्यावृत्तिमाह, ‘अन्यथेति,

‘सर्वेस्यैभावस्येति हेतुसमानाधिकरणाभावलेनोपादेयस्य सर्वस्य गोत्वाद्यभावस्येत्यर्थः, ‘स्वसमानाधिकरणाभावान्तरभिन्नत्वात्’ स्त्रं यस्य समानाधिकरणं ताटृशवटत्वाद्यभावभेदवत्त्वादित्यर्थः, ‘स्वरूपानतिरिक्तत्वात्’ गोत्वाद्यभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वात्, अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणभूताभावरूपतेति सिद्धान्तादितिभावः। ‘प्रतियोग्यसमानाधिकरणभावस्य दुर्लभत्वापत्तेरिति गोत्वाद्यभावानामत्यन्ताभावत्वनिरूपकगोत्वादिरूपप्रतियोग्यसमानाधिकरणलेऽपि स्वनिष्ठभेदत्वनिरूपकघटत्वाद्यभावरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वनियमादिति भावः। न च भावस्वरूपस्यैवभावस्य ताटृशत्वं सुलभमितिवाच्यम्। तस्यापि स्वसमानाधिकरणभेदभिन्नत्वेन तद्विषयतादवस्थ्यात्, भेदभेदस्यानवस्थाभयेनाधिकरणस्वरूपताङ्गीकारात् (१)। प्रतियोग्यसमानाधिकरणे सम्बन्धविशेषान्विवेशे सर्ववैव ताटृशाभावाप्रसिद्धेः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य वा तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्दृष्टव्या (२)

(१) ‘न चेत्यादिरङ्गीकारादित्यन्तः पाठोवहृषु आदर्शपुस्तकेषु नास्ति।

(२) प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणनिवेशे सर्वत्र न ताटृशाभावाप्रसिद्धिः किन्तु विशेषणताविशेषेण साध्यकस्यले, तत्त्वते अभावे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिद्धत्वस्य निवेशनीयत्वात् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र निवेशे विशेषणताविशेषसम्बन्धेन यत्र साध्यता तत्र तदप्रसिद्धिर्दृष्टव्येति पा०। तदप्रसिद्धिर्दृष्टव्या इत्यनन्तरम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणनिवेशेऽपि इति सन्दर्भात् पूर्वं ‘प्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्र प्रतियोगितायाम् अत्यन्ताभावत्वनिरूपकत्वविवक्षाप्रयोजनमाह, ‘हेतुसमानाधिकरणेति, तथाच

अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिकरणनिवेशेऽपि सर्वे-
षामेवाभावानाम् किञ्चिद्विशिष्ट(१)स्वाभावादिरूपप्रतियोगिसामा-
नाधिकरणनियमात्तदसमानाधिकरणप्रसिद्धिः यादृशप्रतियोगि-
तेत्यादिना वक्ष्यमाणरौतेरनुसरणे तु प्रतियोगिन्यत्यन्ताभावत्व-
निवेशवेयर्थमत्राख्यरसवौजमेव । ‘हेतुसमानाधिकरणेति हेतुसमा-
नाधिकरणो योऽत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसामानाधिक-
रणवान् गोत्वाभावादिर्घटत्वाभावादिरूपसाध्यस्य तन्निष्ठघटत्वा-
भावमेदावकस्य तस्य प्रतियोगित्वादित्यर्थः, ‘अभावसाध्यकेति घट-
त्वाभावादिसाध्यकपटत्वादिसाधनेत्यर्थः । अत्यन्ताभावत्वनिरू-
पकप्रतियोगितानिवेशेऽपि सम्बन्धात्तरावच्छिन्नसाध्यात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितावारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेषण-
ध्रौद्ये एतद्विशेषणमनर्थकं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्य-
सामानाधिकरणं निवेश्य सम्बन्धात्तरावच्छिन्नाभाववारणेऽपि
सर्वेषेवाभावेषु उक्तरीत्या अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिसामा-
नाधिकरणस्यापि सत्त्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृत-
प्रतियोगितावदसामानाधिकरणस्यैवाभावे निवेशनौयतया साध्य-
निष्ठप्रतियोगिताश्रयासामानाधिकरणस्य सङ्केतधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टाभावेऽसत्त्वेनाव्याप्तप्रसक्तिरित्यख्यरसवौजम् ।

घटभिन्नं पटव्यादिवादौ अत्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोग्यसमानाधिकरणजलत्वा
द्यभावादौ घटभेदभेदस्य सत्त्वात् तस्याधिकरणस्वरूपत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं
तादृशभेदत्वेऽस्तीत्यव्याप्तिः इत्यधिकः पाठः कुवचिद्वादर्शपुस्तके वर्जत इति ।

(१) पूर्वक्षणादिविशिष्टेति पा० ।

अनुमानदीधितिः ।

अथ यदा गोत्वं तदा गौरिल्यवातिव्याप्तिः प्रल-
यस्य गोध्वंसवच्चेन गवात्यन्ताभावानधिकरणत्वात्
संसर्गभावमात्रोक्तावपि यदा स्पन्दस्तदा द्वारणुकं यदा
अदृष्टं तदा जन्यं ज्ञानं दुःखं वा यदा तस्यादृष्टं तदा
तदीयं ज्ञानमित्यादावतिव्याप्तिः द्वारणुकत्वादेवं द्वारणुका-
दिशून्यखण्डप्रलयादिनिष्ठध्वंस-प्रागभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकत्वात् न हि तयोः सामान्याभावत्ववादिमते-
ऽपि एकविशेषप्रागभावविशेषान्तरध्वंसवत्यपि समये
सामान्यावच्छिन्नध्वंस-प्रागभावयोः सम्भव इति चेद्ग,
प्रतियोगिमत इव ध्वंसादिमतोऽपि कालस्यात्यन्ता-
भाववच्चेऽविरोधात् अन्यथा अत्यन्ताभावस्य काल-
मात्राहत्तित्वप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषो यदेकव्य देश-
भेदावच्छिन्नं तथात्मपरस्य तु स्वरूपार्च्छिन्नमिति
देशे कालस्येव कालेऽपि देशस्यावच्छेदकत्वात् तच्छून्ये
च काले तदभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वात् ।

गादाधरौ विवृतिः ।

सम्भदायानुमतात्यन्ताभावत्वनिरूपकप्रतियोगितानिवेशपच्छेऽ-
तिव्याप्तिमाशङ्कते, ‘अथेत्यादिना, ‘यदा गोत्वमिति, कालिकसम्ब-

			Rs.	1	4
*Nirukta, (2nd Edition) Vol. I. Fasc. 1 @ Rs. 1.4	3	2	
*Nyāyavārtika, Fasc. 2-6 @ /10/ each	4	6	
Nityācarapaddhatib, Fasc. 1-7 @ /10/ each	7	8	
Nityācarapradipa Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-4. @ /10/ each	0	10	
Nyayabindutikā, Fasc. 1 @ /10/ each	1	14	
*Nyāya Kusumāñjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1-8 @ /10/ each	1	4	
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1-2 @ /10/ each	2	0	
Nyayasaraḥ	10	0	
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/- each	4	6	
Prakṛita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10/ each	11	14	
Parācara Smṛti, Vol. I, Fasc. 2-8; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III,	1	6	
Fasc. 1-6 @ /10/ each	1	0	
Parācara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0	
Pariksamukha Sutram	1	0	
Prabandhacintāmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/- each	3	12	
Rasarnavam, Fasc. 1-8	3	12	
Ravisiddhanta Manjari, Fasc. 1	0	10	
Saddarsana-Samuccaya, Fasc. 1-2 @ /10/ each	1	4	
Samaraicca Kaha Fasc. 1-5, @ /10/ each	3	2	
Saṅkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8	
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0	
Six Buddhist Nyaya Tracts.	0	10	
Srāddha Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12	
Suṣruta Saṁhitā, (Eng.) Fasc. 1 @ 1/- each	1	0	
Suddhikaumudi, Fasc. 1-4 @ /10/ each	2	8	
Sundaranandam Kavyam	1	0	
Suryya Siddhanta Fasc. 1-2 @ 1-4 each	2	8	
Syainika Sastra	1	0	
*Taittreyī Brahmana, Fasc. 11-25 @ /10/ each	9	6	
*Taitteriya Saṃhitā, Fasc. 27-45 @ /10/ each	11	14	
Tāṇḍya Brāhmaṇa, Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4	
Tantra Vārteka (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/- each	12	8	
*Tattva Cintāmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 2-10, Vol. III, Fasc. 1-2,	23	12	
Vol. IV, Fasc. 1, Vol. V, Fasc. 1-5, Part IV, Vol. VI, Fasc. 1-12 @ /10/ each	4	6	
Tattva Cintamani Didhiti Vivṛti, Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fc. 1, @ /10/ each	3	2	
Tattva Cintamani Didhiti Prakas, Fasc. 1-5, @ /10/ each	1	14	
Tattvārthaṭhadhigama Sutram, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14	
Tirthacintamoni, Fasc. 1-3, @ /10/ each	1	14	
Trikāṇḍa-Māṇḍanam, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14	
Tulsi's Satsai, Fasc. 1-5 @ /10/ each	3	2	
*Upamita-bhava-prapañca-kathā, Fasc. 1-2, 5-18 @ /10/ each	6	14	
Uvāśagadasā, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/- each	6	0	
Vallāla Carita, Fasc 1 @ /10/	0	10	
Varsa Kriyā Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12	
*Vāyu Purāṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1-7, @ /10/ each	6	14	
Vidhāra Pārijata, Fasc. 1-8 Vol. II. Fasc. I @ /10/ each	5	10	
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/-	5	0	
Vivādaraṭnākara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6	
Vṛhat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ /10/ each	3	12	
Yogaśāstra Fasc. 1-3	3	12	
Tibetan Series.					
Amarkoṣha	2	0	
Baudhastotrasangraha, Vol. I	2	0	
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0	
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. I	1	0	
Pag-Sam S'hi Tīf, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0	
Rtoġs brjod dpag ḥkhri S'hi (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā Vol. I,	20	0	
Fasc. 1-10 ; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/- each	14	0	
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; Vol. II, Fasc. 1-3 ; Vol. III, Fasc. 1-6, @ 1/ each	14	0	
Arabic and Persian Series.					
Āmal-i-Salih, or Shan Jahan Namah	2	0	
Al-Muqaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0	
Āīn-i-Akbarī, Fasc. 1-22 @ 1/8/ each	33	0	
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5,	22	0	
Index to Vol. II, @ 2/- each	55	8	
Akbarnāmah, with Index, Fasc. 1-37 @ 1/8/ each	21	4	
Akbarnāmah, English Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-7, Vol. III,	0	10	
Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	5	10	
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger, @ /10/	2	0	
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10	
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts, 1-2 @ 1/- each	0	10	

*The other Fasciculi of these works are out of stock and complete copies cannot be supplied.

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of the Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/- each ...	Rs.	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. 1-21 @ 1/8/- each	31	8
Faras Nama, of Hashimi ...	1	0
Ditto of Zabardast Khan ...	1	0
Farnang-i-Rashidi, Fasc. 1-14 @ 1/8/- each	21	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/- each	4	0
Gulriz ...	2	0
Hadiqatu'l-Haqiqat, (Text & Eng.) ...	3	8
History of Gujarat ...	1	0
Haft Asmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1 @ 12/- each	0	12
Hisātory of the Caliphs, (English) Fasc. 1-6 @ 1/4/- each	7	8
Iqālnamah-i-Jahāngiri, Fasc. 1-3 @ 10/- each	1	14
Isābāh, with Supplement, 51 Fasc. @ 1/- each	51	0
Ma'āṣir-i-Rahīmī, Part I, Fasc. 1-8 @ 2/- each	6	0
Ma'āṣir-ul-Ūmarā, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-9; Vol. III, 1-10; Index to Vol. I, Fasc. 10-11; Index to Vol. II, Fasc. 10-12;		
Index to Vol. III, Fasc. 11-12 @ 1/- each	35	0
Ditto (Eng) Vol. I, Fasc. 1-2, @ 1/4/- each	2	8
Memoirs of Tahmasp ...	1	0
Marhamu 'L-Ilali 'L-Mu'Dila Fasc. 1-2 ...	2	0
Muntakhabu-t-Tawārikh, Fasc. 1-15 @ 10/- each	9	6
Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-5 and 3 Indexes; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/- each	16	0
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ 10/- each	11	14
Ditto Part 3, Fasc. 1-2 @ 1/- each	1	0
Nukhbatush-Fikr, Fasc. 1 @ 10/- ...	0	10
Nizāmi's Khiradnāmāh-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ 12/- each	1	8
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan ...	1	0
Qawaninu's-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the original Persian with English notes by Lieut. Col. D. C. Phillott	5	0
Riyāzu-s-Salātiū, Fasc. 1-5 @ 10/- each ...	3	2
Ditto (English) Fasc. 1-5 @ 1/-	5	0
Shah Alam Nama ...	1	14
Taḍhkira-i-khushnavīsān ...	1	0
Tubaquāt-i-Nāṣiri, (English), Fasc. 1-14 @ 1/- each	14	0
Ditto Index ...	1	0
Tārikh-i-Firuz Shahi of Ziyā'u-d-din Barni Fasc. 1-7 @ 10/- each	4	6
Tārikh-i-Firuzshahi, of Shams-i-Sirai Aif, Fasc. 1-6 @ 10/- each	3	12
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8/- each ...	3	0
The Mabani 'L-Lughat : A Grammar of the Turki Language in Persian	1	8
Tuzuk-i-Jahāngiri, (Eng) Fasc. 1 @ 1/-	1	0
Wis-o-Rāmin, Fasc. 1-5 @ 10/- each	3	2
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ 10/- each ...	10	10

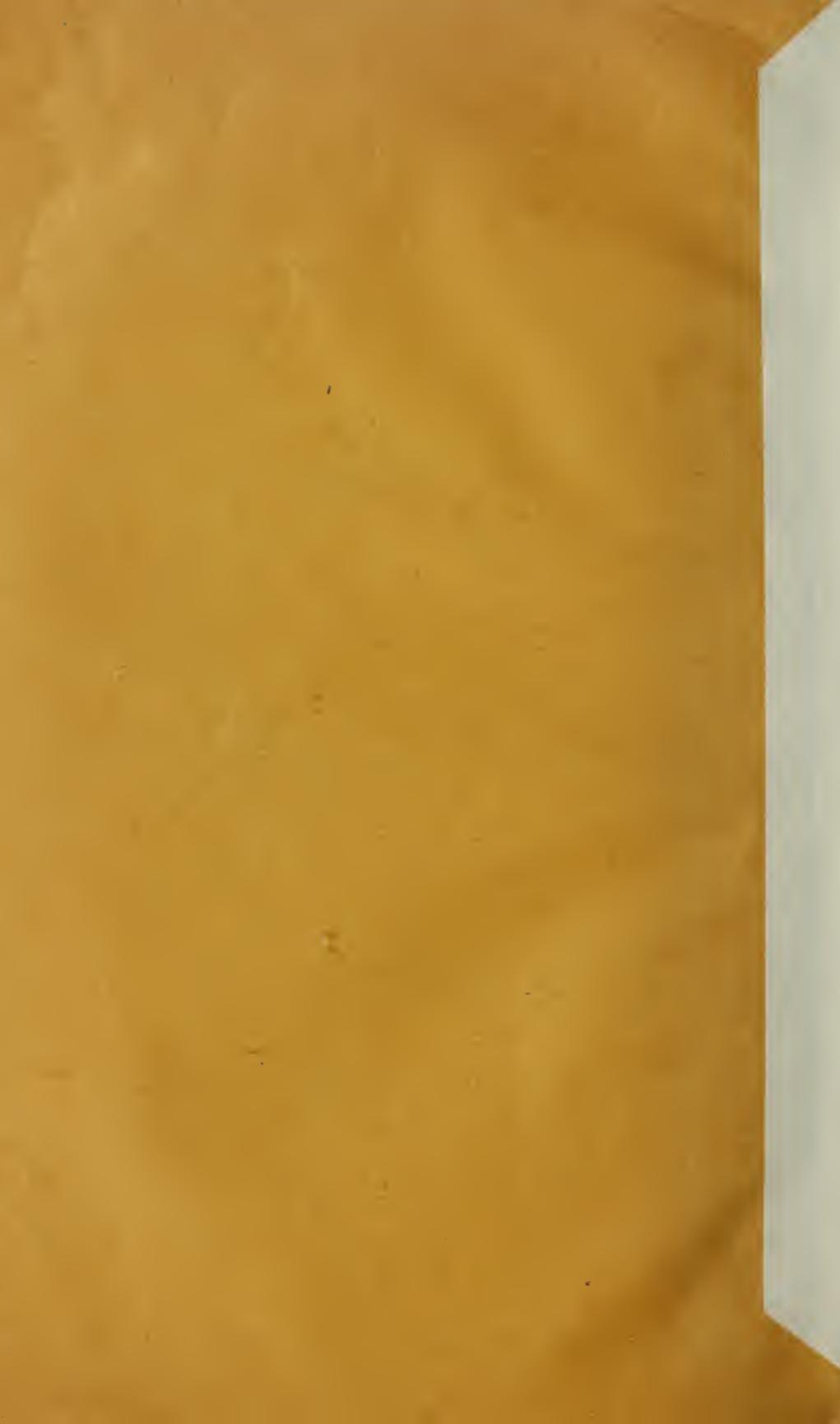
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. XX @ 10/- each ... 20 0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 (1900 to 1904 are out of stock) @ 8/- per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1875 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 1896 (8), 1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904 (16), @ 1/8 per No. to Members and @ 2/- per No. to Non-Members
- N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Journal and Proceedings, N. S., 1905, to date, (Nos. 1-4 of 1905 are out of stock), @ 1-8 per No. to Members and Rs. 2 per No. to Non-Members.
5. Memoirs, 1905, to date. Price varies from number to number. Discount of 25% to Members.
6. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784-1883 ... 3 0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal, 1910, ... 8 0
8. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I-III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/- each ... 18 0
9. Kaçmıracağdāmpta, Parts I & II @ 1/8/- ... 3 0
10. Persian Translation of Haji Baba of Ispahan, by Haji Shaikh Ahmad-i-Kirmasi, and edited with notes by Major D. C. Phillott. ... 10 0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each ... 34 0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ... 5 0

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society," only.

1145/2/24
B Gangesa
132 Tattvacintamani-didhiti-
N8G3 vivrti
1910
v.1
pt.7

[Redacted]

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

A standard linear barcode is positioned at the top of the sticker.

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 23 07 08 010 4